

Nacionalni pokreti turkijskih naroda prije raspada SSSR-a (na primjeru Tatara i Uzbeka)

Lovrić, Ivona

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:558835>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-01**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Odsjek za hungarologiju, turkologiju i judaistiku
Katedra za turkologiju

Nacionalni pokreti turkijskih naroda prije raspada SSSR-a
(na primjeru Tatara i Uzbeka)
Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Ekrem Čaušević
Studentica: Ivona Lovrić

Zagreb, listopad 2020.

IZJAVA O AUTORSTVU

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad *Nacionalni pokreti turkijskih naroda prije raspada SSSR-a (na primjeru Tatara i Uzbeka)* izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentora dr. sc. Ekrema Čauševića. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Boljševici i nacija	2
3. Tatari	8
3.1. Krimski Tatari	8
3.1.1. Ismail Gaspirali	8
3.1.2. <i>Milli Firka</i> i <i>Kurultay</i>	10
3.1.3. Krimski ASSR: „zlatno doba sovjetskog Krima“	11
3.1.4. Deportacija	13
3.1.5. Političko-nacionalni aktivizam u izgnanstvu	14
3.1.6. Organizacija krimskotatarskog nacionalnog pokreta	17
3.2. Povolški Tatari	19
3.2.1. Turkizam i tatarizam	19
3.2.2. Prelazak na teritorijalnu autonomiju: država Idel-Ural	20
3.2.3. Dolazak boljševika	22
3.2.4. Nacionalni komunizam u Tatarskoj ASSR	23
3.2.5. Nacionalni pokret Tatarstana krajem 80-ih	25
4. Uzbeci	29
4.1. Džadidizam i turkizam u Središnjoj Aziji	29
4.2. Kokandski eksperiment	31
4.3. Nacionalno razgraničenje: stvaranje republike	33
4.4. Uzbečka SSR: stvaranje nacije	35
4.5. Progoni	37
4.6. Pojava političkih stranki	38
5. Zaključak	43
6. Popis literature	44
Sažetak	47
Abstract	48

1. Uvod

Ovaj diplomski rad donosi pregled nacionalnih pokreta turkijskih naroda SSSR-a u razdoblju od Februarske revolucije i uspostavljanja provizorne vlade Aleksandra Kerenskog do raspada SSSR-a. Početkom 20. stoljeća se među turkijskom inteligencijom šire nacionalne ideje u obliku turkizma – svijesti o etničkoj i kulturnoj povezanosti turkijskih naroda. Adeeb Khalid napominje da turkizam treba razlikovati od panturkizma koji se odnosi na političko ujedinjenje svih turkijskih naroda.¹ Panturkizam je kratko bio aktualan među povolškim Tatarima, a među krimskim Tatarima postojao je kao ideja kulturnog ujedinjenja turkijskih naroda na čelu s Osmanskim Carstvom. Kod krimskih je Tatara panturkizam vrlo brzo zamijenjen tatarizmom dok se među povolškim Tatarima prvo širi turkizam u značenju jedinstva turkijskih naroda povolško-uralske regije. U Središnjoj se Aziji turkizam manifestirao kao ideja o jedinstvu sjedilačkog stanovništva koje je već 1917. godine pod utjecajem džadida prozvano Uzbecima. Nacionalni pokreti pratit će se upravo na primjeru ta dva turkijska naroda – Tatara i Uzbeka.

Početak rada posvećen je sovjetskom poimanju nacije i prava na nacionalno samoodređenje koje su nakon Oktobarske revolucije obećali svim narodima nekadašnjeg Ruskog Carstva. Objasniti će se korjenizacija koja je na jedan način legalizirala djelatnost nacionalnih komunista te privesti primjeri sovjetske politike na područjima koja čine važan dio nacionalnog identiteta jednog naroda – teritorijalno jedinstvo, religija, jezik i povijest. Slijedi pregled nacionalnih pokreta kod Tatara i Uzbeka koji su uglavnom slijedili isti obrazac: turkizam i pokušaj političke djelatnosti putem stvaranja država na osnovi turkijskog etničkog identiteta, prelazak na tatarizam, odnosno uzbekizam, i promicanje nacionalne kulture u okviru sovjetskog režima (nacionalni komunizam), čistke inteligencije pod optužbom za nacionalizam, stagnacija na političkom planu kao posljedica čistki te pojava organiziranih nacionalnih pokreta krajem osamdesetih godina 20. stoljeća. Cilj rada je dati pregled nacionalnih pokreta i ideja, ali i procesa „nacionalizacije“ države te vidjeti kako je na iste utjecala sovjetska politika korjenizacije, a potom i sovjetizacije.

¹ Adeeb Khalid, *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR* (Ithaca: Cornell University Press, 2015), 43.

2. Boljševici i nacija

Boljševici su, u skladu s marksističkom ideologijom, naciju smatrali produktom buržujskog kapitalizma, a to je značilo da je bila protivna interesima proletarijata.² Usprkos tome, deveta stavka programa Socijaldemokratske radničke stranke donesenog 1903. godine garantirala je narodima pravo na samoodređenje. Pravo na nacionalno samoodređenje bilo je općenito prepoznato od strane svih socijalista u Europi i Rusiji kao osnovno demokratsko pravo, a u suštini je odražavalo protivljenje svim oblicima diskriminacije ili opresije jednog naroda nad drugim.³ U praksi su, međutim, bile moguće razne interpretacije te točke kao što su uspostavljanje federalnih odnosa, kulturna autonomija, teritorijalna autonomija i sl. Godine 1913. Lenjin je točku o samoodređenju interpretirao kao političko samoodređenje, odnosno pravo naroda na odvajanje od Rusije i formiranje nezavisne države. I dok je većina boljševika bila protiv takvog tumačenja zbog mogućnosti da brojni nacionalni i separatistički pokreti zatraže odvajanje, Lenjin, s druge strane, nije smatrao da će se takvo što dogoditi. Bio je mišljenja da je u ekonomskom interesu manjina da ostanu u sastavu veće države te da su nacionalizam i separatizam isključivo produkti nacionalne opresije. Prema tome, kada ne bude više opresije, neće biti ni osnove za nacionalizam i separatizam. Smatrao je da, ako se narodima da pravo na samoodređenje, oni više nisu pod represijom jer imaju mogućnost otići. Istaknuo je i da davanje prava na samoodređenje nije značilo da će se isto odobriti jer su interesi proletarijata uvijek bili iznad nacionalnih interesa. Pipes iz toga zaključuje da Lenjin nije niti zagovarao niti očekivao da će se to pravo provesti u praksi.⁴ Treba naglasiti kako je sovjetska vlast pravo na odvajanje prepoznavala onim nacijama koje su živjele u kapitalističkom društvu, što bi značilo da je i samo spominjanje tog prava u kontekstu područja koja su pod sovjetskom vlašću bilo dokaz kontrarevolucionarne aktivnosti.⁵ Iako se većina boljševika nije slagala s Lenjinom, uoči revolucije upravo su tu točku o samoodređenju iskoristili kako bi na svoju stranu privukli razne nacionalne pokrete.⁶

Imajući u vidu da teritorijalno jedinstvo, jezik, religija i povijesno nasljeđe čine značajan dio nacionalnog identiteta jedne zajednice, važno je razmotriti kakvu je politiku provodila sovjetska vlast na tim područjima. Naime, samo federativno uređenje države na

² Arne Haugen, *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia* (London: Palgrave Macmillan, 2003), 12.

³ Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917-1923*. (Cambridge: Harvard University Press, 1997), 33.

⁴ Ibid, 43-45.

⁵ Ibid, 250-251.

⁶ Ibid, 49.

etničkoj osnovi odigralo je ulogu u stvaranju nacionalnog identiteta turkijskih naroda. Kod velikog broja turkijskih naroda pripadnost određenom plemenu bila je izraženija od svijesti o pripadnosti određenom narodu, zbog čega su i razlike među njima bile teško odredive. Tijekom nacionalnog razgraničenja 1924. godine sovjetska je vlast (uz suradnju s lokalnim muslimanskim komunistima) „prečicom“ stvorila nacije iz naroda i dajući im nacionalni teritorij osigurala važan temelj za daljnje razvijanje nacionalne svijesti. Konačno federativno uređenje na etničkoj osnovi odražava Staljinovu ideju o sovjetskoj kulturi „nacionalnoj po formi i socijalističkoj po sadržaju“. Staljin je prepoznao da se boljševičke ideje mogu uspješno proširiti u neruskim dijelovima države samo uz pomoć lokalnih, narodnih vođa i putem narodne kulture. Sovjeti su smatrali da će postizanjem jednakosti u formi postati jasna površnost nacionalnih razlika. Nakon toga će prevladati socijalistički sadržaj (klasni interesi) i ostvariti se socijalističko ujedinjenje.⁷ Upravo je zbog toga prvo desetljeće sovjetske vlasti obilježila politika *korjenizacije* (rus. korenizaciâ; ukorjenjivanje). Korjenizacija je imala za cilj „lokalizirati“ sovjetsku vlast, odnosno smanjiti utjecaj Rusa i Europljana u neruskim dijelovima države na način da su državne i partijske institucije prešle na lokalne jezike i da se u njima zapošljavala lokalna populacija.⁸ U sklopu korjenizacije poticao se razvoj nacionalne kulture, objavljivanje knjiga, novina, časopisa i obrazovanje na nacionalnim jezicima. Korjenizacija je vođama novih republika dala dozvolu da „nacionaliziraju“ svoje republike i asimiliraju dio populacije koji se sada smatrao manjinama. To se, međutim, nije odnosilo na Ruse koji su imali povlašten položaj i nisu se smatrali nacionalnom manjinom ni u jednom dijelu SSSR-a. Iako je poticala zapošljavanje lokalnog kadra, korjenizacija je rijetko kada predstavljala bilo kakvu prijetnju za rusko stanovništvo, a prevelik entuzijazam za nju mogao je izazvati gnjev tajne policije.⁹ Korjenizacija je omogućila djelovanje nacionalnih komunista koji su socijalističku revoluciju, klasnu borbu i ostale elemente marksističke ideologije tumačili u duhu vlastitih nacionalnih ciljeva. Najznačajniji teoretičar muslimanskog nacionalnog komunizma bio je Tatarin Mirsaid Sultan Galijev.

Nacionalna svijest sovjetskih muslimana u velikoj mjeri počiva na islamskom identitetu. Religijski rituali i blagdani doživljavani su kao elementi nacionalne kulture, a neki sociokulturološki stavovi koji potječu iz religije postali su sastavni dio sekularnog i etničkog

⁷ Carter Vaughn Findley, *The Turks in World History* (New York: Oxford University Press, 2005), 182.

⁸ Khalid, *Making Uzbekistan*, 280.

⁹ Ibid.

identiteta sovjetskih muslimana.¹⁰ Islam je u početku bio siguran od sovjetske antireligijske politike. Lenjin je, naime, u oslobodilačkim pokretima muslimanskih kolonija vidio moguće saveznike za širenje socijalističkih ideja i borbu protiv imperijalizma,¹¹ zbog čega se sovjetska vlast trudila na svoju stranu pridobiti muslimane. Nakon Oktobarske revolucije nova je vlast izdala proglas muslimanima i pozvala ih da podrže revoluciju garantirajući im slobodu vjere, običaja i djelatnosti nacionalnih i kulturnih institucija.¹²

Međutim, nakon 1926. godine počinje velika ofenziva na islam. Vakufi su konfiscirani, vjerska su lica progonjena i uhićivana, šerijatski sudovi i džamije zatvarani. Partija je uložila velik novac u antireligijsku propagandu koja je smatrana „moralnom dužnošću svih poštenih sovjetskih građana.“¹³ Gotovo je svako vladino tijelo imalo vlastite agitprop sekcije (sekcije za agitaciju i propagandu), a mnoge su od njih imale podgrupe koje su se bavile isključivo antireligijskom propagandom.¹⁴ U svrhu borbe protiv religije osnovan je i Savez bezbožnika, a objavljivani su i službeni antireligijski časopisi. Veliku ulogu u propagandi imali su antiislamski filmovi snimani od sredine 1920-ih do ranih 1930-ih koji su bili namijenjeni ponajprije neukim seljacima.¹⁵ Godine 1926. počela je i kampanja *hudžum* usmjerena na otkrivanje žena i ukidanje nekih običaja kao što su ugovoreni brak, plaćanje mlade, dječji brakovi, isključivanje žena iz javnog života, poligamija. Organizirane su velike javne demonstracije na kojima su žene skidale i spaljivale svoja pokrivala. Otkrivanje je pak dovelo do velikog vala nasilja nad ženama, od kojih su mnoge i ubijene.¹⁶ 1923. godine doneseni su zakoni kojima se povećala sovjetska kontrola nad šerijatskim sudovima, a svi su nestali do 1927.¹⁷ Sistem vakufa službeno je prestao postojati 1929. godine,¹⁸ a ofenziva je bila usmjerena i na vjerske škole. Na primjer, u Turkestanu je prije revolucije bilo oko 8000 mekteba i medresa, a sve su zatvorene do 1928. godine.¹⁹ Uz Centralnu duhovnu administraciju u Ufi, 1943. godine Vrhovni sovjet dopustio je osnivanje i Duhovne administracije muslimana Središnje Azije i Kazahstana (SADUM) u Taškentu koja je bila pod

¹⁰ Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience* (Stanford: Hoover Institution Press, 1986), 234.

¹¹ Pipes, *The Formation*, 48.

¹² Ibid, 155.

¹³ Alexandre Adamovich Bennigsen i Marie Broxup, *The Islamic Threat to the Soviet State* (Abingdon: Routledge, 2011), 47.

¹⁴ Shoshana Keller, *To Moscow, Not Mecca: the Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941* (Westport: Praeger Publishers, 2001), 99.

¹⁵ Ibid, 100.

¹⁶ Ibid, 115-116.

¹⁷ Ibid, 80-81.

¹⁸ Ibid, 153.

¹⁹ Bennigsen i Broxup, *The Islamic Threat*, 48.

strogom državnom kontrolom. Keller u tome vidi spoznaju sovjetske vlasti da će morati odustati od pokušaja stvaranja ateističkog proletarijata i pomiriti se s tim da samo nadziru službena duhovna lica.²⁰ 80-ih je godina u SSSR-u u funkciji ostalo između 400 i 500 džamija, samo dvije medrese u kojima je bilo manje od 60 učenika te jedan religijski časopis *Muslimani sovjetskog istoka* koji nije mogla čitati većina vjernika jer je bio objavljivan na arapskom, perzijskom, francuskom, engleskom i uzbečkom (na arapskom pismu).²¹ Većina ovih antireligijskih mjera nije bila djelotvorna. Džamije koje su službeno bile zatvorene nastavile su s radom, žene koje su se otkrile na sastancima partije opet bi se pokrivala na putu kući, a vjeronauk se nastavio poučavati.²² Ovakva je politika zapravo imala kontraefekt i pridonijela razvoju konzervativnijeg, neslužbenog, „paralelnog“ islama. Keller zaključuje da je islam u području osobnog vjerovanja, morala i neslužbenog utjecaja na društvo preživio komunizam.²³ O tome svjedoči i podatak da se tijekom 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća 80% populacije Središnje Azije i sjevernog Kavkaza deklariralo kao muslimani i oko 20% kao ateisti.²⁴

Sovjetska je vlast provodila i jezičnu politiku. Pismo za jezike turkijskih naroda mijenjano je dva puta – prvi put s arapskog pisma na latinično u razdoblju od 1926. do 1930., a drugi put na ćirilicu između 1938. i 1940. godine. Godine 1926. u Bakuu je održan Prvi turkološki kongres na kojem se raspravljalo o uvođenju jedinstvenog latiničnog pisma za sve turkijske jezike. Najgorljiviji zagovornici očuvanja arapskog pisma bili su Tatari, ali su nadglasani od velike većine ostalih delegata na kongresu. Nakon kongresa osnovan je Svesavezni centralni komitet nove turkijske abecede čiji je zadatak bio promoviranje i nadziranje uvođenja novog pisma, pomoć pri standardiziranju i unificiranju raznih lokalnih projekata latinizacije, rad na ortografiji i terminologiji te organizacija kampanja pismenosti.²⁵ U tom se razdoblju uvodi i obavezno osnovno školovanje koje je uz provedene kampanje utjecalo na smanjenje nepismenosti.²⁶ Odgajanje populacije koja nije znala čitati arapsko pismo odvojilo bi sovjetske muslimane od ostatka muslimanskog svijeta i olakšalo vlastima kontroliranje literaturne produkcije. Ipak, stupanj pismenosti na arapskom pismu bio je jako

²⁰ Keller, *To Moscow*, 244-245.

²¹ Bennigsen i Broxup, *The Islamic Threat*, 73.

²² Keller, *To Moscow*, 251.

²³ *Ibid*, 247.

²⁴ Bennigsen i Broxup, *The Islamic Threat*, 77.

²⁵ Simon Crisp, „Soviet Language Planning 1917-53“ u *Language Planning in the Soviet Union*, ur. Michael Kirkwood. (London: Palgrave Macmillan, 1990), 27.

²⁶ *Ibid*, 36.

nizak, a važniju ulogu u prenošenju islamskih tradicija imalo je usmena predaja, zbog čega Keller zaključuje da utjecaj ove odluke i nije bio previše značajan, pogotovo jer se vrlo brzo prelazi na ćirilicu.²⁷

U kolovozu 1930. godine ime komiteta promijenjeno je u Svesavezni centralni komitet nove abecede, a njegovo je sjedište premješteno iz Bakua u Moskvu. U veljači 1933. godine u Komitetu se raspravljalo o jedinstvenoj abecedi za sve narode Sovjetskog Saveza – ruskoj ćirilici.²⁸ Situacija je sada bila znatno drugačija nego kad se uvodila latinica. Nije bilo nacionalne kampanje za uvođenje ćirilice niti je bilo rasprava i članaka u časopisima posvećenih toj temi. Uvođenje ćirilicnog pisma preklapalo se s uvođenjem ruskog kao obaveznog predmeta u školama nacionalnih republika i oblasti (1938.) što je među inteligencijom potvrdilo sumnje o rusifikaciji.²⁹ U novinama su se pojavili i članci u kojima se kritizirala latinica i naglašavali njeni nedostaci. Isticalo se kako ćirilicno pismo olakšava prelazak učenika iz nacionalnih škola u ruske, čitanje „velikih djela Lenjina i Staljina“ i upoznavanje ruske kulture i znanosti. Oni koji su rekli da ćirilica nije prikladna za turkijske jezike proglašeni su nacionalistima.³⁰ U Bakuu se 1937. godine održala konferencija o ortografiji i terminologiji na kojoj je odlučeno da se ruski termini u druge jezike preuzimaju točno onakvi kakvi jesu; da se međunarodni termini preuzimaju onako kako se koriste u ruskom i da se riječi iz arapskog, perzijskog i osmanskog trebaju zamijeniti ruskim sinonimima.³¹ Za svaki turkijski narod pripremljeno je posebno ćirilicno pismo.³² Tataari su na ćirilicu prešli 1939., a Uzbeki 1940. godine.

Ustavi SSSR-a iz 1936. i 1977. godine garantirali su građanima SSSR-a pravo da se obrazuju na rodnim jezicima, ali ipak su se mnogi iz praktičnih razloga uglavnom odlučivali za školovanje na ruskom. Na taj se način sve više učvršćivala uloga ruskog kao univerzalnog sredstva komunikacije.³³ O tome svjedoči i podatak da je 1980-ih godina 81% sveg stanovništva SSSR-a moglo koristiti ruski jezik.³⁴ Prema Ustavu SSSR-a niti jedan jezik nije

²⁷ Keller, *To Moscow*, 209.

²⁸ Betül Aslan, “Sovyet Rusya hakimiyetinde yaşayan Türklerin ortak ‘birleştirilmiş Türk alfabesi’nden ‘Rus kiral’ alfabetesine geçirilmesi,” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 40 (2009), 363-364.

²⁹ Crisp, *Soviet Language Planning*, 28-29.

³⁰ Aslan, *Sovyet Rusya*, 366-367.

³¹ *Ibid*, 370.

³² *Ibid*, 368.

³³ Marina Araikovna Arutūnova, „Âzykovaâ politika i status russkogo âzyka v SSSR i gosudarstvah postsovetskogo prostranstva“, *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 25: Meždunarodnye otnošeníâ i mirovaâ politika* 1 (2012), 159-160.

³⁴ *Ibid*, 162.

imao službeni status čime se htjelo ukazati na to da su svi jednaki.³⁵ Iako je ruski jezik bio „prvi među jednakima“, tek je 24. travnja 1990. godine objavljen zakon *O jezicima naroda SSSR-a* kojim je po prvi put tijekom sovjetske vlasti ruski proglašen službenim jezikom SSSR-a.³⁶ Usprkos pokušajima rusifikacije, prema podacima iz 1979. godine 98,5% Uzbeka navelo je uzbečki kao svoj materinji jezik, a jedva pola ih je navelo da može govoriti ruski.³⁷ Situacija je nešto drugačija kod Tatara. Prema podacima iz iste godine 85,9% svih Tatara je navelo tatarski jezik za materinji, a četiri petine (82,1%) je navelo da govore ruski.³⁸

Sovjetska je vlast radila i na mijenjanju povijesti naroda SSSR-a. Na primjer, iz udžbenika i enciklopedija uklonjena je povijest Krimskog Kanata³⁹ i Zlatne Horde,⁴⁰ a isto se dogodilo mnogim kulturnim i političkim djelatnicima nakon čistki 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća. Nakon deportacije krimskih Tatara 1944. godine vlast je uništavala spomenike njihove kulture na Krimu, a to je uključivalo uništavanje groblja, džamija, fontana, knjiga, kao i mijenjanje krimskotatarskih naziva ulica i gradova na ruske.⁴¹ Nakon Staljinove smrti počinje rehabilitacija nekih političkih i kulturnih ličnosti, ali mnogi su za rehabilitaciju morali pričekati eru glasnosti. Tada je počela i potraga naroda za pravom verzijom vlastite povijesti.

³⁵ Michael Kirkwood, „Language Planning: Some Methodological Preliminaries“ u: *Language Planning in the Soviet Union*, ur. Michael Kirkwood. (London: Palgrave Macmillan, 1990), 18.

³⁶ Arutunova, *Āzykovaâ politika*, 163.

³⁷ J. C. Dewdney, „The Turkic Peoples of the USSR“ u: *The Turkic Peoples of the World*, ur. Margaret Bainbridge. (Abingdon: Routledge, 2010), 236.

³⁸ Ibid, 248.

³⁹ Bennigsen i Broxup, *The Islamic Threat*, 28.

⁴⁰ L. V. Sagitova, „Tatarskaâ inteligenciâ i eë rol“ u: *Tatary*, ur. R. K. Urazmanova, S. V. Češko (Moskva: Nauka, 2001), 525.

⁴¹ Brian Glyn Williams, *The Crimean Tatars: From Soviet Genocide to Putin's Conquest*. (New York: Oxford University Press, 2016), 111.

3. Tatari

Tatarima su se u Rusiji i zapadnoj Europi sve do 20. stoljeća često nazivali svi turkijski narodi muslimanske vjeroispovijesti (izuzev Turaka). Početkom 20. stoljeća riječ „Tatari“ ustalila se za naziv turkofonog stanovništva na području Volge, Urala, Krima i zapadnog Sibira.⁴² U to je vrijeme počelo zbližavanje astrahanskih Tatara s povolško-uralskim te povolško-uralskih Tatara koji su se preselili u Sibir s tamošnjim sibirskim Tatarima. Ishakov iz toga zaključuje da je tatarska nacija rezultat integracije triju geografsko-etničkih grupa Tatara: povolško-uralske, sibirске i astrahanske. Vodeći su položaj među njima imali povolško-uralski Tatari, što zbog svoje brojnosti, što zbog ekonomske i kulturne razvijenosti, zbog čega se i smatraju osnovom tatarske nacije.⁴³ Krimski Tatari su se, s druge strane, još u period do revolucije smatrali posebnim narodom s vlastitim jezikom i kulturnim osobitostima.⁴⁴ Devlet Nadir naglašava da, iako je u oba slučaja riječ o Tatarima, krimski Tatari govoreći o nacionalnoj pripadnosti ističu atribut „krimski“, dok se povolški, sibirski i astrahanski nazivaju jednostavno – Tatarima.⁴⁵

3.1. Krimski Tatari

3.1.1. Ismail Gaspirali

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća pojavljuju se muslimanski reformatori koji su propagirali suvremeno obrazovanje. To su većinom bili ljudi iz starijih dijelova Ruskog Carstva ili pak oni su koji su se obrazovali u ruskim institucijama. Jedan od njih bio je i krimski Tatarin Ismail Gaspirali, važno lice modernizacije muslimanskog društva.⁴⁶ On je vjerovao da za krimске Tatare, a posljedično i za cijelu rusku muslimansku zajednicu, postoje dva moguća puta. Prvi je potpuna asimilacija u rusko društvo putem rusifikacije, a drugi obnova muslimanskog i tatarskog društva putem njihove modernizacije. Smatrao je da će asimilacija biti neizbježna u slučaju da se ulemi prepusti monopol nad tatarskim obrazovanjem jer ekstremni konzervatizam i stari kurikulum ne mogu pripremiti Tatare da se odupru rusifikaciji. Prema tome, samo prihvaćanje suvremenih obrazovnih i kulturnih metoda

⁴² D. M. Ishakov, „Tatarskaâ ètničeskaâ obšnost“ u: *Tatary*, ur. R. K. Urazmanova i S. V. Češko (Moskva: Nauka, 2001), 11.

⁴³ Ibid, 15.

⁴⁴ Ibid, 13.

⁴⁵ Devlet Nadir, *XX. yüzyılda Tatarlarda milli kimlik sorunu*, URL: <https://www.vatankirim.net/xx-yuzyilda-tatarlarda-milli-kimlik-sorunu-640/#tataradi>

⁴⁶ Svat Soucek, *A History of Inner Asia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 206.

može stvoriti generaciju Tatara koji bi bili sposobni sačuvati vlastite tradicije.⁴⁷ Iz potrebe za modernizacijom i reformom obrazovanja nastao je pokret džadidizam. Sama riječ dolazi od *usul-i jadid* („nova metoda“) koja se odnosila na nov način podučavanja arapske abecede.⁴⁸ Gaspirali je u Bahčesaraju na Krimu otvorio i školu u kojoj je započeo s novom metodom obrazovanja. Tradicionalni islamski predmeti ostali su dio kurikuluma na arapskom, a dodana su predavanja iz povijesti, geografije i matematike koja su bila na ruskom i tatarskom. U travnju 1883. godine Gaspirali je počeo objavljivati i novine *Tercüman* („Prevoditelj“) u kojima je pozivao na modernizaciju islama, jednakost žena u muslimanskom svijetu i stvaranje jedinstvenog turkijskog jezika, a što bi pak dovelo do stvaranja jedinstvene turkijske elite u Ruskom i Osmanskom Carstvu. Slogan novina bio je *Dilde, fikirde, işte birlik* („Jedinstvo u jeziku, mislima i djelima“). *Tercüman* je imao pretplatnike ne samo na Krimu, već i među povolškim Tatarima te diljem Središnje Azije.⁴⁹

Gaspirali se, međutim, nije bavio politikom. Smatrao je da bi neprijateljski stav prema režimu brzo bio ugušen i da nema kontradikcije između podržavanja carizma i težnje za muslimanskom tatarskom reformom i jačanjem nacionalnog identiteta.⁵⁰ Ipak, pod utjecajem njegovog rada pojavljuju se i grupe tatarskih nacionalista koje su pozivale na političku aktivnost. Jedni od njih bili su Mladi Tatari čiji je predstavnik bio Abdurrešit Mehdi. Njegov politički cilj podrazumijevao je aktivnu borbu za nacionalno i političko oslobođenje krimskih Tatara, a to je neizbježno uključivalo i borbu protiv autokratskog režima carske Rusije.⁵¹ Mehdi je bio prvi koji je Krim definirao, ne kao provinciju Ruskog Carstva ili dio velikog Turkestana, već kao domovinu krimskotatarske nacije. On i mladi tatarski nacionalisti postavili su temelje za širenje nacionalnog identiteta među krimskim Tatarima.⁵² Postojala je i grupa tatarskih nacionalista okupljena u organizaciji *Vatan* („Domovina“) čiji je cilj bila nezavisna Krimska država. Sudjelovali su u brojnim zavjereničkim aktivnostima na Krimu i početkom 1917. godine imali su tajne nacionalne ćelije u gotovo svim krimskim gradovima i selima. Još od 1910. godine pozivali su se na ideje tatarizma nasuprot Gaspiralijevom turkizmu.⁵³

⁴⁷ Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford: Hoover Institution Press, 1978), 184.

⁴⁸ Soucek, *A History*, 206.

⁴⁹ Fisher, *The Crimean Tatars*, 186.

⁵⁰ *Ibid*, 187.

⁵¹ *Ibid*, 190.

⁵² Williams, *The Crimean Tatars*, 47-48.

⁵³ Fisher, *The Crimean Tatars*, 193.

3.1.2. *Milli Firka i Kurultay*

Na ljetu 1917. godine tatarski su nacionalisti osnovali stranku *Milli Firka* („Nacionalna stranka“) koja se zalagala za federativno uređenje Rusije, kulturnu autonomiju za manjine i nacionalizaciju crkvene i privatne zemlje. Sve do 1920. godine, kada vlast na Krimu konačno preuzimaju boljševici, *Milli Firka* je kontrolirala politički život tatarske populacije.⁵⁴ Krajem 1917. godine održani su među krimskim Tatarima izbori za *Kurultay* (kongres), a većinu su osvojili članovi *Milli Firke*.⁵⁵ *Kurultay* je u prosincu postao nacionalni parlament koji je proglasio autoritet nad nacionalnim obrazovanjem, religijom, pravosuđem, financijama, vojnim i političkim pitanjima te pitanjima vezanim uz trgovinu, industriju i agrikulturu.⁵⁶ Na taj je način *Kurultay* de facto osnovao tatarsku teritorijalnu samoupravu na Krimu.⁵⁷ U prosincu 1917. godine vlast na Krimu preuzeli su boljševici. Već su u siječnju 1918. godine porazili Tatare nakon čega je *Kurultay* raspušten, a većina njegovih članova je pobjegla u planine ili u Tursku.⁵⁸ Čelebi Džihan, predsjedatelj *Kurultaya*, nije pobjegao jer je bio voljan pregovarati s boljševicima. Oni su ga usprkos tome ubili i njegovo tijelo bacili u Crno more. Na taj su način stvorili prvog krimskotatarskog nacionalnog mučenika. Džihanova oda *Obećajem* postala je nacionalna himna krimskih Tatara u izgnanstvu i podsjetnik na njegovu žrtvu za svoj narod.⁵⁹ Nakon ovog događaja uslijedio je niz tatarskih ustanaka i boljševici su već u ožujku napustili Simferopolj. Ubrzo nakon toga na Krim su došli Nijemci. Tatarsko vodstvo odlučilo je pregovarati s Nijemcima za obnovu *Kurultaya* i što je moguće veću nacionalnu autonomiju. Džafer Seidahmet izabran je za premijera i predsjedao je sjednicom *Kurultaya* u svibnju 1918. godine. Njemačka vlast ga je, međutim, odbila priznati za premijera, ali je dozvolila djelovanje *Kurultaya* kao predstavnika tatarske populacije, uz uvjet da su njegovi članovi prihvatljivi Nijemcima i ostalim stanovnicima Krima.⁶⁰ S obzirom na to da na Krimu nije bilo ekvivalentne ruske institucije, *Kurultay* je djelovao kao svojevrsni nacionalni parlament koji je predstavljao interese svih nacionalnih grupa, ali ipak su Tatari bili ti koji su kontrolirali njegove aktivnosti.⁶¹

⁵⁴ Pipes, *The Formation*, 79.

⁵⁵ Williams, *The Crimean Tatars*, 62.

⁵⁶ Fisher, *The Crimean Tatars*, 207.

⁵⁷ Pipes, *The Formation*, 81.

⁵⁸ Fisher, *The Crimean Tatars*, 214.

⁵⁹ Williams, *The Crimean Tatars*, 65.

⁶⁰ Fisher, *The Crimean Tatars*, 216-217.

⁶¹ Ibid, 222.

U travnju 1919. godine boljševici su ponovno preuzeli vlast na Krimu i proglasili Krimsku Sovjetsku Socijalističku Republiku (SSR). Ubrzo nakon toga smijenila ih je antisovjetska bijela armija, a boljševici po treći put dolaze u listopadu 1920. godine i ostaju sve do njemačke okupacije 1941. godine. Dolaskom boljševika tajna policija Čeka bila je zadužena za uklanjanje svake preostale opozicije sovjetskoj vlasti, ne isključujući lokalno slavensko stanovništvo. Između studenog 1920. i ljeta 1921. Čeka je imala svoje centre u Odesi, Simferopolju i Sevastopolju i vodila je oružane sukobe sa stanovnicima Krima. Ismail Nazal organizirao je tatarske partizane pod imenom Zelene snage. S obzirom na to da do ljeta 1921. godine nijedna strana nije pobijedila, boljševici su se odlučili na suradnju s tatarskim vodstvom pod cijenu da im daju značajnu nacionalnu autonomiju i pravo sudjelovanja u novoj vlasti. Kako bi na svoju stranu pridobili tatarske partizane i članove *Milli Firke*, u srpnju su proglasili amnestiju za sve tatarske nacionaliste koji su se protivili boljševičkoj pobjedi na Krimu. *Milli Firka* je zauzvrat odlučila pregovarati s boljševicima. 23. rujna 1921. godine u Simferopolju su se sastali tatarski i ruski komunisti, članovi *Milli Firke* i nepartijski vođe kako bi raspravili o budućnosti Krima. Rezultat je bio proglašavanje Krimске Autonomne Sovjetske Socijalističke Republike (ASSR) 18. 10. 1921. godine kao dijela Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike (RSFSR). Cijela Krimska ASSR bila je pod vodstvom Centralnog komiteta Krimskog sovjeta narodnih komesara (sovnarkom), ali isti je kontrolirala Moskva i njegova djelatnost morala je biti u skladu s onom u RSFSR-u. Sva su pitanja vanjske politike ostala u rukama centralne moskovske vlade.⁶²

3.1.3. Krimska ASSR: „zlatno doba sovjetskog Krima“

Zlatno doba sovjetskog Krima odnosi se na razdoblje od 1923. do 1928. kada je tatarski vođa Veli Ibrahimov, nekadašnji član *Milli Firke*, bio predsjedatelj Centralnog komiteta Krimске komunističke partije i Krimskog sovnarkoma. Bio je to period korjenizacije i nacionalnog komunizma, a Veli Ibrahimov jedan je od njegovih predstavnika. Kao i drugi nacionalni komunisti trudio se očuvati nacionalnu kulturu i provodio je tatarizaciju državnog aparata. Mnogi krimski Tatari koje je uveo u administraciju ASSR-a bili su članovi *Milli Firke*. Početkom 1921. godine stranka je zabranjena, ali je većinu svojih aktivnosti nastavila provoditi u tajnosti i sačuvala je svoj utjecaj na događanja na Krimu, kao i na vodstvo Veli Ibrahimova. Veli Ibrahimov nastojao je osigurati oprost svim krimskim Tatarima koji su pobjegli tijekom revolucije i potaknuti ih na sudjelovanje u političkom životu nove države. Tatarizacija je provedena i na kulturnom planu. Otvarale su se tatarske škole, znanstveni

⁶² Ibid, 233-236.

instituti, muzeji, knjižnice, kazališta u kojima se koristio tatarski jezik. Godine 1924. otvoreno je sveučilište Tavrida u Simferopolju pri kojem je uspostavljen i Orijentalni institut na kojem su se podučavali jezik i književnost krimskih Tatara.⁶³ Objavljivale su se knjige, novine i časopisi na tatarskom koji su doprinijeli širenju pismenosti. Takva je politika trajala sve do 1927. godine i imala je velik utjecaj na stvaranje nove krimskotatarske inteligencije.

Ibrahimov je provodio i tatarizaciju Krima u cjelini na način da je krimske Tatara selio iz područja u kojima su bili gusto naseljeni u ona gdje su većinu činili Rusi i Ukrajinci. Krajem 1927. godine Ibrahimovu je zapovjedbom da na južnoj obali i u stepama napravi mjesta za oko 400 000 Židova iz Bjelorusije. Takav razvoj situacije nije odgovarao Ibrahimovu jer bi značajna židovska manjina doprinijela već postojećim etničkim napetostima na Krimu, ali i pomrsila njegove planove o širenju tatarskog utjecaja. Veli Ibrahimov i njegovi suradnici suprotstavili su se takvoj odluci Moskve i pokušali su sakriti stvarnu količinu slobodne zemlje u krimskim stepama. Oko 8000 krimskih Tatara iz Karasu Bazara, Bahčesaraja i Simferopolja preseljeno je u stepsko područje kako bi se spriječilo ostvarenje moskovskog plana. Ibrahimov je naposljetku optužen za nacionalizam i uhićen po Staljinovom nalogu. Pogubljen je u svibnju 1928. godine.⁶⁴

Nakon uhićenja Veli Ibrahimova počeli su progoni unutar Krimске komunističke partije i drugih vladinih organizacija, što je imalo utjecaja na barem 3500 Tatara. Neki su zatvoreni, neki prognani, a neki smaknuti.⁶⁵ Progone je popratila sovjetizacija na političkom i kulturnom planu. Na mjesta progonjenih u političkom sustavu, ali i u obrazovnim institucijama, uredništvima časopisa i novina, dovedena je nova sovjetska tatarska inteligencija ili Rusi i Ukrajinci. U ovom je periodu uvedeno i latinično pismo. Iako su se neki članovi tatarske inteligencije zalagali za latinicu, ova je reforma, međutim, omogućila vlastima da uspostave kontrolu nad literaturom koju će dozvoliti mladim naraštajima da čitaju. Naime, samo su određeni radovi bili prevedeni na latinično pismo i ponovno objavljeni.⁶⁶

Nova čistka tatarske inteligencije započela je krajem tridesetih godina 20. stoljeća. U razdoblju 1936.-1940. uklonjeni su preostali tatarski članovi partije za koje se smatralo da imaju bilo kakve nacionalne interese. Godine 1936. donesen je i novi sovjetski Ustav kojim je

⁶³ Ibid, 243-246.

⁶⁴ Williams, *The Crimean Tatars*, 82.

⁶⁵ Fisher, *The Crimean Tatars*, 247.

⁶⁶ Ibid, 249.

Krimski ASSR dodatno povezana s RSFSR-om. Niti jedna krimski institucija više nije mogla djelovati bez dopuštenja RSFSR-a. I drugi val čistki popratila je sovjetizacija, odnosno rusifikacija. 1938. godine latinica je zamijenjena ćirilicom. U isto je vrijeme većina postojeće tatarske književnosti proglašena neproleterskom i nesovjetskom, dakle, politički neprihvatljivom. Broj časopisa i novina koji su se izdavali na tatarskom jeziku pao je s 23 u 1935. godini na 9 u 1938. godini.⁶⁷ U ovom su periodu zatvorene gotovo sve džamije i vjerske škole.

3.1.4. Deportacija

Novi period u povijesti krimskih Tatara označila je njemačka okupacija Krima 1941. godine. Prema sovjetskim povjesničarima krimski Tataari su se u razdoblju od 1941. do 1944. ponašali izdajnički, a optužbe protiv njih uključuju aktivnu suradnju s okupacijskim režimom u političkim i vojnim pitanjima kao i vojnu opoziciju sovjetskim partizanima na Krimu. S druge strane, u njemačkim se izvorima neke druge sovjetske nacionalnosti navode kao veći pobornici njemačke okupacije nego što su to bili Tataari i nema puno spomena o aktivnoj suradnji Tatara s nacistima o kojoj su govorili sovjetski izvori.⁶⁸ Dapače, slavensko stanovništvo SSSR-a sudjelovalo je u njemačkoj okupaciji više nego bilo koji drugi sovjetski narodi.⁶⁹ Glavni razlog koji je sovjetska vlast dala za deportaciju krimskih Tatara bio je njihova aktivnost protiv sovjetskih partizana na Krimu. Međutim, tijekom prvih mjeseci njemačke okupacije Mokrousov, vođa sovjetskih partizana, odbio je prihvatiti Tataare koji su se htjeli priključiti partizanskim odredima pod njegovim zapovjedništvom. Prema nekim izvorima, čak je dao strijeljati nekoliko Tatara koji su došli volontirati. Tataari su se mogli priključiti sovjetskim partizanima tek nakon što je Mokrousov smijenjen. To, međutim, ne znači da nije bilo Tatara koji su se borili protiv sovjetskih partizana,⁷⁰ ali su isto tako postojali i tatarski partizanski odredi koji su se borili protiv njemačke okupacije. Jedan od takvih odreda bio je Tarhanov pokret koji se borio sve dok nije poražen 1942. godine.⁷¹ Williams ističe kako je nakon Rusa bilo upravo najviše Tatara koji su se borili protiv Nijemaca. 1944. godine petinu partizana na Krimu činili su krimski Tataari.⁷²

⁶⁷ Ibid, 257.

⁶⁸ Ibid, 262.

⁶⁹ Ibid, 271.

⁷⁰ Ibid, 277.

⁷¹ Ibid, 279.

⁷² Williams, *The Crimean Tatars*, 94.

Sovjetska vojska ponovno je preuzela kontrolu nad Krimom u svibnju 1944. godine. Dolaskom na Krim počeli su provoditi teror nad tatarskim stanovništvom. Svaki Tatarin koji je bio optužen od strane barem dvije osobe da je surađivao s Nijemcima smaknut je bez suđenja. Bez suđenja i službenih optužbi smaknuti su svi stanovnici nekoliko tatarskih sela, uključujući i žene i djecu.⁷³ U noći 18. svibnja 1944. godine cijela je krimskotatarska populacija okupljena za prisilno iseljavanje iz države. To je uključivalo i one koji su se borili za sovjetsku pobjedu – članove komunističke partije odane sistemu, članove partizanskih jedinica i crvene armije, pa čak i one koji su dobili titulu *Heroja SSSR-a* za svoj vojni doprinos.⁷⁴ Pretpostavlja se da je oko 300 000 krimskih Tatara deportirano u Sibir i zemlje Središnje Azije.⁷⁵ Prema nekim izvorima, od 151 529 ljudi deportiranih u Uzbekistan, njih 68 287 su bili djeca, 55 684 žene i 27 558 muškarci. Žene i djeca su, dakle, činili 82% deportiranih.⁷⁶ Godinu dana nakon deportacije, 30. lipnja 1945. godine, Krimska ASSR je prestala postojati i pretvorena je u Krimsku oblast unutar RSFSR-a.⁷⁷ 19. veljače 1954. godine Krimska je oblast pripojena Ukrajinskoj SSR.⁷⁸

Sovjetske su vlasti nakon deportacije stanovništva počele s uništavanjem krimskotatarske kulture. Spaljivani su udžbenici i knjige na krimskotatarskom jeziku, uništavane džamije, fontane, muslimanska groblja i neki drugi spomenici kulture, a imena gradova, sela i okruga su mijenjana u ruska.⁷⁹ Povijest je pisana iznova. Na primjer, u novom (drugom) izdanju *Velike sovjetske enciklopedije* uklonjeni su gotovo svi tragovi krimskih Tatara i njihove kulture.⁸⁰ Povijest Krimskog Kanata posve je izbrisana,⁸¹ a u kontekstu 2. svjetskog rata krimski se Tatari spominju samo kao izdajnici.⁸²

3.1.5. Političko-nacionalni aktivizam u izgnanstvu

Nakon deportacije krimski su Tatari živjeli pod restrikcijama. Bilo im je zabranjeno slobodno kretanje, ne samo unutar SSSR-a, već i unutar republike u koju su bili smješteni. Svaka dva tjedna su se morali osobno javiti lokalnom Narodnom komesarijatu unutarnjih

⁷³ Fisher, *The Crimean Tatars*, 282.

⁷⁴ Ibid, 287-288.

⁷⁵ Bennigsen i Broxup, *The Islamic Threat*, 28.

⁷⁶ Williams, *The Crimean Tatars*, 104.

⁷⁷ Fisher, *The Crimean Tatars*, 290.

⁷⁸ Ibid, 299.

⁷⁹ Williams, *The Crimean Tatars*, 111.

⁸⁰ Fisher, *The Crimean Tatars*, 298.

⁸¹ Bennigsen i Broxup, *The Islamic Threat* 28.

⁸² Fisher, *The Crimean Tatars*, 298.

poslova (NKVD). Godine 1954., godinu dana nakon Staljinove smrti, neke su restrikcije ublažene, ali samo za one koji su mogli dokazati da su se borili sa sovjetskim partizanima ili crvenom armijom. Dvije godine kasnije, 1956., restrikcije su ublažene za sve krimske Tatare. Međutim, vlasništvo im je ostalo konfiscirano i nisu dobili pravo vratiti se na Krim.⁸³

1957. godine sovjetska je vlast javno oslobodila od optužbi za izdaju sve deportirane narode osim krimskih Tatara, povolških Nijemaca i meshetskih Turaka. Tatarima je tada dozvoljeno objavljivanje novina *Lenin Bayrağı* („Lenjinska zastava“) u Taškentu. Bile su to prve novine na krimskotatarskom jeziku od 1944. godine. Uklanjanje ograničenja kretanja i pravo na objavljivanje novina, iako pod nadzorom uzbečke vlade, dozvolilo je Tatarima da počnu s aktivnostima čiji je cilj bio nacionalna rehabilitacija i ostvarivanje prava na povratak. Prva akcija koju su poduzeli bilo je slanje peticije Vrhovnom sovjetu u lipnju 1957. godine koju je potpisalo više od 6000 ljudi.⁸⁴ U razdoblju između 1962. i 1966. krimski Tatare su u svojim naseljima organizirali komitete čiji je cilj bio poučiti Tatare o istinitoj povijesti njihovog naroda i nepravednosti progona. Delegacije tih komiteta odlazile su u Moskvu gdje su predavale peticije potpisane od strane članova tatarske zajednice. Uoči Dvadeset trećeg kongresa Komunističke partije više od 14 000 pisama i telegrama upućeno je raznim organima vlasti, a Centralnom komitetu predana je peticija koju je potpisalo više od 120 000 krimskih Tatara, što je činilo skoro pa svu odraslu populaciju.⁸⁵ Sovjetska vlast je jedini način za borbu s tatarskim aktivistima vidjela u njihovom uhićenju. S obzirom na to da su isti djelovali unutar sovjetskog zakona, u rujnu 1966. godine vlasti su dodale nove kaznene zakone u republikama u kojima su krimski Tatare bili naseljeni, a njihova je funkcija bila u tome da se aktivnosti koje su provodili proglašavaju ilegalnim. Neke od tih aktivnosti bile su „širenje laži kojima se kleveće sovjetska država“ i „organizacija i sudjelovanje u grupnim aktivnostima koje remete javni red.“⁸⁶ Kao rezultat tih novih zakona u Uzbekistanu je otkazana proslava 45. obljetnice osnivanja Krimске ASSR. Tom je prilikom osamnaest Tatara uhićeno i osuđeno na dvije godine zatvora. Iako su vlasti mislile da će na ovaj način obeshrabrili Tatare, broj njihovih predstavnika u Moskvi se povećao krajem 1966. i početkom 1967. godine.⁸⁷

⁸³ Ibid, 301.

⁸⁴ Ibid, 302-303.

⁸⁵ Ibid, 305.

⁸⁶ Ibid, 306.

⁸⁷ Ibid, 306-307.

U rujnu 1967. godine Vrhovni sovjet donio je dekret u kojem je rečeno da je optužba za suradnju s Nijemcima nepravедno usmjerena na sve krimske Tatare. Tim je dekretom udovoljen samo jedan od tri osnovna zahtjeva krimskih Tatara – onaj o javnoj rehabilitaciji krimskog naroda. Druga dva zahtjeva – povratak konfiscirane imovine i pravo na povratak u domovinu nakon čega bi se ponovno osnovala Krimska ASSR – ostala su neodgovorena.⁸⁸ Također, u istom je dekretu pisalo da su se krimski Tatari ukorijenili na području Uzbekistana i drugih saveznih republika gdje uživaju sva prava sovjetskih građana. Od tada su se krimski Tatari službeno smatrali podgrupom povolških Tatara (u putovnici, popisu stanovništva i sl.).⁸⁹ U popis stanovništva su ponovno uključeni tek 1989. godine.⁹⁰ Tatari su nastavili svoju političku borbu u nadi da će im i ostali zahtjevi biti prihvaćeni. Najveći dio njih bio je u Uzbekistanu gdje su vršili pritisak na lokalnu sovjetsku vlast i koristili svoje novine, izdavačku kuću i položaje na sveučilištima i drugim kulturnim institucijama da ožive tatarsku nacionalnu svijest.⁹¹

Nakon objavljivanja dekreta nekoliko se tisuća Tatara pokušalo na svoju ruku vratiti na Krim. Međutim, sovjetskim je vlastima na Krimu bilo naređeno da odbiju registrirati krimske Tatare, što je značilo da isti nisu mogli dobiti smještaj i posao zbog čega je većina naposljetku morala odustati i vratiti se, a neki su i nasilno deportirani.⁹² Samo u 1968. godini ponovno je deportirano oko 6000 krimskih Tatara.⁹³ Sovjetske vlasti nerijetko su pribjegavale nasilju i uništavanju nezakonitih nastambi krimskih Tatara koji su se pokušali vratiti. Postojalo je i nekoliko slučajeva kada su se ljudi spaljivali u znak protesta, a najpoznatiji je onaj Muse Mahmuta koji se s obitelji preselio u Krimsku oblast bez dozvole vlasti. Kad je policija došla da ih deportira jer nisu imali dokumente, Musa Mahmut se polio benzinom i zapalio. Riječ o njegovoj smrti proširila se Središnjom Azijom i on je postao nacionalni mučenik. Priča o njegovoj patnji i patnji njegovog naroda prenesena je u samizdatu tatarskog aktivista Rešata Džemileva, a dospjela je i do tatarske dijaspe u New Yorku. Sprovod Mahmuta Muse pretvorio se u svojevrsan prosvjed, usprkos nastojanjima policije da takvo što spriječi.⁹⁴ Sovjetske vlasti su u isto vrijeme pokušavale prisiliti Tatare u području Taškenta da potpišu izjave u kojima se zauvijek odriču namjere da se vrte na Krim i

⁸⁸ Ibid, 308-309.

⁸⁹ William, *The Crimean Tatars*, 125-126.

⁹⁰ Nadir, *XX. yüzyılda Tatarlarda milli kimlik sorunu*

⁹¹ Fisher, *The Crimean Tatars*, 310.

⁹² Ibid, 311.

⁹³ Williams, *The Crimean Tatars*, 128.

⁹⁴ Ibid.

izražavaju svoje zadovoljstvo novom državom. Iako su se koristili ucjenama i zastrašivanjem, uspjeli su prikupiti tek nešto više od 250 potpisa.⁹⁵

Prva demonstracija koja je rezultirala nasilnim odgovorom sovjetskih vlasti bila je afera u Čirčiku u Uzbekistanu u travnju 1968. godine kada su se krimski Tatarima okupili kako bi proslavili Lenjinov rođendan koji je među izgnanim Tatarima u Središnjoj Aziji bio viđen kao heroj.⁹⁶ Proslava je sama po sebi bila unutar zakona, ali s obzirom na to da su vlasti odbile sve molbe za održavanje događaja, on se smatrao ilegalnim i pozvana je policija i vojska da rastjera okupljene. Velik broj Tatara je uhićen, ali samo je nekoliko njih optuženo za remećenje javnog reda i zatvoreno na relativno kratko vrijeme.⁹⁷ Nakon tog su događaja Tatarima svoj pokret povezali s demokratskim pokretima i pokretima za ljudska prava sovjetskih disidenata kao što su Saharov, Grigorenko i drugi. Upravo se pod njihovim utjecajem sa slučajem krimskih Tatara upoznao i Zapad.⁹⁸

Tatarima su u egzilu paralelno radili na oživljavanju nacionalne svijesti putem novina, književnosti, obrazovanja. Važnu ulogu u tome su imale novine *Lenin Bayrağı* u kojima su objavljivani članci o tatarskom životu tijekom njemačke okupacije, primjeri tatarske književnosti i novosti o tatarskom pokretu. Od 1969. godine u novinama je postojala i posebna kolumna pod naslovom „Nitko nije zaboravljen i ništa nije zaboravljeno“ u kojoj su se objavljivale priče o krimskotatarskim ratnim herojima. I starija i mlađa (rođena u egzilu) tatarska inteligencija radila je na očuvanju pisanog tatarskog jezika. Izdavačka kuća *Gafur Gulam* u Taškentu je 1969. godine objavila više od dvadeset djela na krimskotatarskom jeziku. Objavljena su ne samo suvremena djela, već i djela autora koji su stvarali prije rata i revolucije. Među njima su i Ismail Gaspirali i Čobanzade, krimskotatarski pjesnik i žrtva staljinskih čistki.⁹⁹

3.1.6. Organizacija krimskotatarskog nacionalnog pokreta

Krimskotatarski nacionalisti su i u kasnim 1980-im bili uhićivani od strane KGB-a zbog antisovjetskih aktivnosti kao što su traženje podrške među krimskotatarskom dijasporom u Turskoj i SAD-u te organiziranje prosvjeda i demonstracija. Nakon Gorbačovljevog dolaska na vlast nekoliko tisuća Tatara dozvoljen je povratak na Krim u sklopu organiziranih radova.

⁹⁵ Fisher, *The Crimean Tatars*, 312.

⁹⁶ Williams, *The Crimean Tatars*, 127.

⁹⁷ Fisher, *The Crimean Tatars*, 317.

⁹⁸ Ibid, 330.

⁹⁹ Fisher, *The Crimean Tatars*, 337-338.

Riječ je bila o onim krimskim Tatarima za koje se znalo da nisu uključeni u nacionalni pokret.¹⁰⁰

1980-ih sovjetske vlasti pokušale su „ukorijeniti“ krimske Tatare u Uzbekistanu putem stvaranja „nove domovine“ za njih. „Nova domovina“ odnosila se na Mubarek i Baharistan, administrativne regije južno od Samarkanda i Buhare. U tim bi regijama krimski Tatari imali obrazovanje na svom jeziku, položaje u administraciji, prednost pri zapošljavanju i mnoge druge povlastice korjenizacije. Mnogi koji su naknadno deportirani s Krima bili su prisiljeni preseliti se tamo. Disidentski vođa Mustafa Džemilev i drugi tatarski nacionalisti smatrali su taj projekt izdajom želja svog naroda za povratkom u domovinu. Ono malo Tatara koji su se preselili u tzv. Mubarek Republiku smatrano je izdajnicima nacionalnog pokreta.¹⁰¹

U travnju 1987. godine krimski su Tatari odlučili novom rukovodstvu poslati delegaciju s molbom da razmotre njihovo nacionalno pitanje. Tekst upućen Gorbačovu prikupio je oko 40 000 potpisa. S obzirom na to da nisu dobili odgovor, organiziran je miran prosvjed u Moskvi. Međutim, opet je uslijedio već poznat obrazac uhićivanja tatarskih nacionalista i njihovog nasilnog vraćanja u mjesto prebivanja. Krajem travnja 1989. godine osnovana je društveno-politička Organizacija krimskotatarskog nacionalnog pokreta (OKND) na čelu s Mustafom Džemilevom. Bez obzira na protivljenje vlasti i pokušaje da to spriječi, sve više se ljudi samoinicijativno vraćalo na Krim, a vremenom se tamo premjestio i krimskotatarski nacionalni pokret.¹⁰² 24. studenog 1989. godine na prvim stranicama vodećih novina SSSR-a, *Izvestiâ* („Izvješća“) i *Pravda* („Istina“), objavljeno je da je deportacija krimskih Tatara i drugih naroda iz njihovih domovina bila barbarski čin staljinističkog režima te da Vrhovni sovjet smatra potrebnim poduzeti mjere kako bi se vratila prava svim sovjetskim građanima koji su bili žrtva progona. Time je krimskim Tatarima službeno bio dopušten povratak na Krim.¹⁰³

U lipnju 1991. godine u Simferopolju je sazvan *Kurultay*, nacionalni kongres krimskih Tatara, koji je ujedinio većinu grupa i organizacija tatarskog nacionalnog pokreta. Delegati *Kurultaya* izabrali su i predstavničko tijelo – Medžlis krimskotatarskog naroda.¹⁰⁴ Ovaj su

¹⁰⁰ Williams, *The Crimean Tatars*, 135-136.

¹⁰¹ Ibid, 132-133.

¹⁰² Dilâra Asanova i Èl'vedin Čubarov, *Nacional'noe dviženie krymskih tatar v 1970-1991 gg.* URL: qtmn.org/национальное-движение-крымских-татар-в-1970-1991-гг

¹⁰³ Williams, *The Crimean Tatars*, 139.

¹⁰⁴ Asanova i Čubarov, *Nacional'noe dviženie*

Kurultay njegovi osnivači zvali još i *Drugi kurultay* kako bi naglasili povijesni kontinuitet i povezanost s prvom krimskotatarskom vladom koju su uništili boljševici tijekom ruskog građanskog rata. 1991. godine *Kurultay* je Mustafi Džemilevu dodijelio počasnu titulu *Kırımoglu* („sin Krima“) za doprinos krimskotatarskoj nacionalnoj borbi, a Džemilev je postao i predsjedatelj Medžlisa.¹⁰⁵

3.2. Povolški Tatar

3.2.1. Turkizam i tatarizam

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća među Tatarima se šire ideje (pan)turkizma. Važnu ulogu u njihovu širenju imali su rad Jusufa Akčure *Tri vida politike*, prvo djelo u kojem se obradila ideja političkog jedinstva turkijskih naroda, i djelatnost Ismaila Gaspiraliya i njegovih novina *Tercüman* koje su se objavljivale od 1883. do 1918. godine. U to vrijeme raste uloga tatarskog jezika kao književnog, što je doprinijelo širenju među tatarskom inteligencijom ideje da pod imenom „Tatari“ mogu oko Kazanja politički ujediniti turkijske narode unutrašnje Rusije i Sibira, pa čak i Kazahe i Kirgize. Istovremeno s turkizmom se, dakle, razvija i tatarizam. Dva moguća puta stvaranja nacije – stvaranje velike turkijske nacije, kojoj bi pripadali i Tatari, te posebne tatarske nacije podijelila su tatarsku inteligenciju na turkiste i tatariste.¹⁰⁶ Turkisti su naglašavali da se turkijski narodi još nisu formirali u nacije i da su etničke granice među njima dovoljno nejasne zbog čega bi najbolje rješenje bilo stvoriti jedinstvenu turkijsku naciju. Smatrali su da bi se politički ujedinjeni turkijski narodi mogli bolje suprotstaviti zajedničkom neprijatelju – ruskoj kolonijalnoj politici.¹⁰⁷ I dok su se turkisti zalagali za ujedinenje cijelog turkijskog svijeta na čelu s Osmanskim Carstvom kao jedinom nezavisnom turkijskom državom tog vremena, Muhammetdinov primjećuje da su i tataristi na jedan način promovirali ideju turkizma. Tataristi su, naime, pod Tatarima podrazumijevali ne samo kazanjske (odnosno povolške) Tatare, već i krimske, astrahanske i sibirske Tatare, zatim Azere, Kumike, turkijske narode Altaja i južnog Sibira, a ponekad i Kazahe i Kirgize.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Williams, *The Crimean Tatars*, 130.

¹⁰⁶ Rafael' Fardievich Muhammetdinov, *Naciâ i revolüciâ. Transformaciâ nacional'noj idei v tatarskom obšestve pervoj treti XX veka* (Kazanj: Izdatel'stvo «Iman», 2000), 26-28.

¹⁰⁷ Ibid, 31.

¹⁰⁸ Ibid, 34.

Rasprave između ove dvije grupe vodile su se i oko toga koji bi jezik trebao biti književni. Tataristi su htjeli da se tatarski književni jezik temelji na narodnom govoru. Smatrali su da samo jezik koji mogu razumjeti široke mase ljudi može rezultirati interesom za čitanje novina i nove književnosti, a to će pak povesti naciju prema napretku. Turkisti su se, s druge strane, zalagali za korištenje osmanskog jezika ili jezika koji je predlagao Ismail Gaspirali i na kojem je objavljivan *Tercüman*. Taj je jezik bio mješavina pojednostavljenog osmanskog, oslobođenog od arapskih i perzijskih riječi i gramatičkih konstrukcija, te krimskotatarskog jezika, a na temelju kojeg je Gaspirali htio ujediniti turkijski svijet na kulturnom planu.¹⁰⁹ Godine 1917. pojavljuju se termini „Turko-Tatari“ i jezik „turki“ što svjedoči o zbližavanju ovih dviju grupa.

3.2.2. Prelazak na teritorijalnu autonomiju: država Idel-Ural

Nakon Februarske revolucije 1917. godine, turkijski narodi nekadašnjeg Ruskog Carstva dobili su mogućnost političke aktivnosti. Iste je godine u Moskvi održan Prvi sveruski kongres muslimana na kojem je izbila rasprava između pristalica teritorijalne i kulturne autonomije. Predstavnici većine turkijskih naroda odlučili su se za teritorijalnu autonomiju i federativno uređenje države, dok su se povolški Tatari izjasnili za kulturno-nacionalnu autonomiju. Tatarin Gajaz Ishaki, pristalica kulturne autonomije, tvrdio je kako će u unutarnjoj Rusiji muslimanima biti nemoguće stvoriti vlastitu državu jer su u svim gubernijama Rusije manjina i da će se vremenom asimilirati s drugim narodom. S druge strane, narodi Središnje Azije čine većinu u svojim regijama i mogli bi u federativnoj državi zaštititi svoja prava. Fatih Karimi, još jedan tatarski predstavnik, smatrao je da u Turkestanu i Kazahstanu nema ljudi sposobnih biti na čelu teritorijalne autonomije. Istaknuo je kako se narod još ne vidi kao naciju i da je prema tome glavna zadaća prvo stvoriti nacionalnu svijest, a potom naciju.¹¹⁰ Muhammetdinov primjećuje kako se čini da su tatarski unitaristi (zagovornici kulturne autonomije) bili euforični zbog Februarske revolucije i da su se nadali da će Rusi uvažavati njihova nacionalna prava zbog čega su se i zalagali za Rusiju kao jedinstvenu državu. Federalisti su, s druge strane, htjeli iskoristiti povijesnu priliku i uspostaviti teritorijalnu autonomiju za svoje narode.¹¹¹ Naposljetku je ipak donesena kompromisna odluka prema kojoj je demokratska republika na osnovi teritorijalno-nacionalne autonomije prepoznata kao opcija koja najbolje čuva interese muslimanskih naroda, ali da se

¹⁰⁹ Ibid, 37-39.

¹¹⁰ Ibid, 73-76.

¹¹¹ Ibid, 79.

oni narodi koji nemaju „svoj“ teritorij (odnosno koji su raspršeni po državi) mogu koristiti nacionalno-kulturnom autonomijom.¹¹²

22. srpnja 1917. godine održan je Drugi sveruski kongres muslimana u gradu Kazanju. Na tom su kongresu većinu činili povolški Tataři jer zbog nesuglasica između Tatara i ostalih naroda nisu došli delegati Turkeстана, Baškiriје, Kavkaza i Krima.¹¹³ Na kongresu je prihvaćen dokument pod nazivom *Osnove nacionalno-kulturne autonomije muslimana unutarnje Rusije*.¹¹⁴ U tom se dokumentu pojavljuju nazivi kao što su „Turko-Tatari“ i jezik „turki“ koji predstavljaju svojevrsnu sintezu dvaju smjerova u razvoju nacionalne svijesti – turkijskog i tatarskog.¹¹⁵ Termin „Turko-Tatari“ obuhvaćao je ne samo povolško-uralske, astrahanske i sibirске Tatare, već i Baškire. Odlučeno je da će jezik turki, koji je u pravilu bio suvremeni tatarski književni jezik, biti priznat kao ravnopravan s ruskim i da će se kao takav koristiti u svim školama, sudskim ustanovama i organima administrativne uprave.¹¹⁶ 22. studenog 1917. u Ufi je sazvana Narodna skupština na kojoj je nastavljen rad na realizaciji kulturno-nacionalne autonomije „muslimana unutarnje Rusije i Sibira“. S druge strane, na skupštini se pojavila i ideja o ujedinjenju Turko-Tatara u teritorijalnu autonomiju – državu Idel-Ural. Tatarska inteligencija iznova se među sobom podijelila na zagovornike teritorijalne i kulturno-nacionalne autonomije. Većina delegata Narodne skupštine sada se priklonila ideji teritorijalne autonomije i stvaranju države Idel-Ural. Osnovana je posebna komisija čija je zadaća bila baviti se pitanjima organizacije države i njenog proglašenja koje je planirano za 1. ožujak 1918. godine.¹¹⁷ Idel-Ural uključivao bi teritorije nekoliko ruskih gubernija na povolško-uralskom području s većinskim turko-tatarskim stanovništvom. To bi činilo oko 7 milijuna ljudi od kojih su 3,7 milijuna Tataři, a 2,7 milijuna Rusi. Deset tisuća vojnika prisegnulo je na vjernost Narodnoj skupštini.¹¹⁸ Došlo je, međutim, do razilaženja među Tatarima i Baškirim. Baškiri su u prosincu 1917. godine u Orenburgu održali kongres na kojem su odlučili stvoriti vlastitu teritorijalno-nacionalnu autonomiju Baškurdistan koja bi bila ravnopravna s ostalim državama Federativne Rusije.¹¹⁹

¹¹² Ibid, 74.

¹¹³ Ibid, 80.

¹¹⁴ D. M. Ishakov, „Etnopolitičeskie i demografičeskie processy v XV-XX vekah“ u *Tatary*, ur. R. K. Urazmanova i S. V. Češko (Moskva: Nauka, 2001), 143.

¹¹⁵ Ibid, 151.

¹¹⁶ Muhammetdinov, *Naciâ i revolüciâ*, 71.

¹¹⁷ Ibid, 80-81.

¹¹⁸ Ibid, 87.

¹¹⁹ Ibid, 81.

3.2.3. Dolazak boljševika

Dana 20. 10. 1917. sovjetska je vlast uspostavljena u Kazanju. Međutim, boljševici gotovo da nisu imali nikakvu podršku među Tatarima. Na strani nacionalnog Vojnog savjeta države Idel-Ural bilo je na desetke tisuća tatarskih vojnika u Kazanju i Ufi, dok je tatarskih boljševika bilo tek nekoliko.¹²⁰ Usprkos tome, boljševici su izvojevali pobjedu, a Muhammetdinov objašnjenje pronalazi u boljševičkoj propagandi. Pozivajući se na *Deklaraciju prava naroda Rusije* i obećanje Sovnarkoma muslimanima, nastojali su prikazati kako boljševička vlast sa sobom donosi nacionalnu slobodu za sve narode. Ključnu propagandnu ulogu imala je odluka sovjetske vlasti da osnuje Tatarsko-baškirsku republiku.¹²¹ Tatarsko-baškirska republika bila je sovjetska „kopija“ tatarskog projekta Idel-Ural, a dekret o njenom stvaranju izdan je 23. ožujka 1918.¹²² Takva je odluka pokolebala moral vojske koja više nije vidjela smisla ratovati za autonomni Idel-Ural ako su vlasti već odlučile osnovati istu državu pod drugim imenom.¹²³ Nedugo potom, 13. travnja 1918. godine, zabranjen je rad Narodne skupštine i ukinuta država Idel-Ural.¹²⁴

Tatarska je inteligencija sada pokušala uvesti u uporabu termin „Tataro-Baškiri“. Iako je njihova želja stvoriti tatarsko-baškirsku naciju (nekadašnju turko-tatarsku) možda i imala određene etnokulturne osnove (imajući u vidu usku povezanost Tatara i Baškira), baškirske su težnje išle u drugom smjeru. O razilaženju Baškira i Tatara svjedoči već spomenuti kongres Baškira na ljeto 1917. godine kada je odlučeno stvaranje zasebne baškirske teritorijalne autonomije – Baškurdistana. U ožujku 1919. godine osnovana je Baškirska ASSR. O daljnjem razilaženju svjedoči i podatak da su se 17. siječnja 1920. godine vođe Baškirske ASSR posve suprotstavili korištenju imena „Tataro-Baškiri“ u nazivu države, jezika, književnosti, vojske i sl.¹²⁵ Ufska gubernija koju su Tatari ispočetka htjeli priključiti državi Idel-Ural, ali na koju su pretendirali i nakon njenog ukidanja i koja je bila gusto naseljena Tatarima, odlukom sovjetskih vlasti je dodijeljena Baškirskoj ASSR 12. srpnja 1922. godine.¹²⁶ Davanjem Ufske gubernije Baškirim, postotak Baškira u njihovoj vlastitoj ASSR se znatno smanjio (dapače,

¹²⁰ Ibid, 125.

¹²¹ Ibid, 89-90.

¹²² Ishakov, *Ėtnopolitičeskie processy*, 144.

¹²³ Muhammetdinov, *Naciâ i revolüciâ*, 89-90.

¹²⁴ Ibid, 87.

¹²⁵ Ishakov, *Ėtnopolitičeskie processy*, 151.

¹²⁶ Ibid, 144.

bilo ih je manje nego Tatara), dok su se, s druge strane, Tatari našli podijeljeni u dvije republike – Baškirskoj ASSR i Tatarskoj ASSR.¹²⁷

3.2.4. Nacionalni komunizam u Tatarskoj ASSR

Tatarska ASSR osnovana je 27. svibnja 1920. godine. Tatari su činili 51% stanovništva nove republike, a Rusi 39,2%. Ukupno je 75% Tatara ostalo izvan granica Tatarske ASSR, a značajan broj Tatara pripao je Baškirskoj ASSR gdje su činili većinu.¹²⁸ Naime, prema popisu stanovništva iz 1979. godine Tatari su činili 24,5% populacije Baškirske ASSR, dok je Baškira bilo 24,3%.¹²⁹

Nakon stvaranja Tatarske ASSR njeno se komunističko vodstvo podijelilo na dvije grupe. Prva su grupa bili tzv. lijevi komunisti koji su bili usredotočeni na konačnu pobjedu socijalizma, pri čemu su bilo kakve nacionalne republike smatrali nepotrebnima. Bili su na vlasti u Tatarstanu u razdoblju od 1920. do 1921. godine. Drugu su grupu činili desni komunisti (nacionalni komunisti) koji su smatrali da novostvorena Tatarska ASSR treba biti prava, nacionalna, državna tvorevina koja bi pridonijela razvoju i preporodu tatarske kulture u okviru komunističkog sistema. I premda su bili na vlasti samo od 1921. do 1924., njihov je utjecaj potrajao sve do kraja desetljeća.¹³⁰

Nacionalni su komunisti vodili politiku zaštite tatarskih interesa, a koja se očitovala u korjenizaciji administrativnog aparata i kulturnog života. Tijekom 1920-ih povećao se broj tatarskih škola, a tatarski je jezik postao obavezan predmet u višim razredima ruskih škola. U to je vrijeme osnovana većina tatarskih organizacija i institucija kulturnog i znanstvenog karaktera.¹³¹ Važna promjena na kulturnom planu ovog perioda je i prelazak na latinično pismo. Većina članova tatarske delegacije, na čelu s Ibrahimovim, bila je protiv ukidanja arapskog pisma jer su ga smatrali važnim elementom islamskog nasljeđa, a samim time i kulturnog identiteta Tatara koji su na arapskom pismu imali dugu pisanu tradiciju.¹³² Iako odluka Turkološkog kongresa nije obvezivala Tatarsku ASSR da pređe na latinicu, ona je prihvaćena zbog pritiska partijskog vodstva. Prelazak na latinicu dogodio se usprkos mišljenju većine i partijske i nepartijske inteligencije.¹³³ U veljači 1927. godine Ibrahimov je objavio

¹²⁷ Muhammetdinov, *Naciâ i revolúciâ*, 85.

¹²⁸ Rorlich, *The Volga Tatars*, 205.

¹²⁹ Ibid, 229.

¹³⁰ Muhammetdinov, *Naciâ i revolúciâ*, 110.

¹³¹ Ibid, 122.

¹³² Rorlich, *The Volga Tatars*, 220.

¹³³ Muhammetdinov, *Naciâ i revolúciâ*, 119.

esej pod nazivom *Kojim će putem poći tatarska kultura?*. Esej je objavljen na tatarskom jeziku na arapskom pismu i nikad nije preveden na ruski niti objavljen na drugim tatarskim pismima (latinici i ćirilici). U njemu se raspravlja o dvije alternative za budućnost tatarske kulture: rusifikacija ili opstanak. Ibrahimov je bio mišljenja da bi Tatari trebali slijediti kulturni razvoj koji počiva na nacionalnom nasljeđu. Za njega je jezik bio temelj nacionalne kulture i prema tome je budućnost tatarske kulture ovisila o budućnosti tatarskog jezika.¹³⁴ Ubrzo nakon što je esej objavljen, Ibrahimov je uhićen i optužen za preuveličavanje važnosti nacionalne nezavisnosti, idealizaciju predrevolucionarne tatarske kulture, uspoređivanje ruskih komunista s carskom žandarmerijom i sl. Umro je u zatvoru 1938. godine.¹³⁵

Važno lice tatarskog nacionalnog komunizma je tatarski komunist Mirsaid Sultan Galijev. Sultan Galijev je smatrao da je u muslimanskom društvu važnija nacionalna nego društvena revolucija u čemu se razilazio s marksističkom ortodoksijom. Prema njemu i njegovim istomišljenicima, svi su muslimanski narodi proleterski jer su bili kolonijalno ugnjetavani zbog čega su iznimka u marksističkom konceptu klasne borbe, čak i ako u njihovim društvima postoje neke razlike između klasa.¹³⁶ Proširivši pojam proletarijata na naciju u cjelini, zaključio je da nacionalni oslobodilački pokreti u muslimanskim zemljama imaju karakter socijalističke revolucije. Borba za socijalizam je u tom slučaju borba između različitih klasa naroda, a ne između različitih društvenih klasa unutar nacije. Rezultat takve socijalističke revolucije nije nestanak nacija putem konsolidacije socioekonomskih klasa i besklasno društvo, već svijet besklasnih (odnosno jednakih) nacija. Nacionalni komunisti su bili svjesni da postoje razlike između klasa unutar nacije, ali su smatrali da ta unutarnja borba između klasa treba biti odgođena te da iste razlike ne sprječavaju „proletersku naciju“ da djeluje zajedno. Nisu se slagali s marksističkom tezom da će socijalističko uređenje označiti kraj nacionalne represije i na taj način posve razriješiti nacionalno pitanje.¹³⁷ Smatrali su da europski ili ruski socijalizam ne može stati na kraj kolonijalizmu jer socijalizam preuzima osobine one nacije koja ga propagira. Ako je nacija bila kolonizatorska prije revolucije, bit će i nakon nje. Prema tome je socijalizam progresivan samo onda kada ga preuzmu ugnjetavani narodi.¹³⁸ Nadalje, Sultan Galijev je istaknuo da su se mnogi tatarski komunisti priključili

¹³⁴ Rorlich, *The Volga Tatars*, 221-222.

¹³⁵ Alexandre Adamovich Bennigsen i S. Enders Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolutionary Strategy for the Colonial World* (Chicago: The University of Chicago Press, 1979), 89.

¹³⁶ Rorlich, *The Volga Tatars*, 209-210.

¹³⁷ Bennigsen i Wimbush, *Muslim National Communism*, 42-45.

¹³⁸ *Ibid*, 48.

partiji ne toliko zbog ideje o klasnoj borbi i revoluciji, koliko zbog obećanja o nacionalnom samoodređenju.¹³⁹

Sultan Galijev je tijekom dvadesetih godina prošlog stoljeća uhićivan dva puta – 1923. i 1928. godine. Optužen je da je 1920. godine u suradnji s još nekim muslimanskim komunistima, među kojima su krimski Tatarin Veli Ibrahimov i Uzbek Fajzullah Hodžajev, u Moskvi osnovao tajnu grupu *İttihad ve Terakki* („Jedinstvo i napredak“) o kojoj se, međutim, zna samo iz sovjetskih izvora. Prema tim izvorima organizacija je imala tri cilja, a to su infiltracija turkijskih nacionalnih komunista u aparat sovjetske vlade, preuzimanje kontrole nad obrazovnim sustavom u muslimanskim republikama u svrhu propagiranja panislamskih i panturkijskih ideja te uspostavljanje kontakata s kontrarevolucionarnim organizacijama unutar i izvan SSSR-a. Bennigsen smatra kako postoji dovoljno razloga vjerovati da su ove optužbe sadržavale barem nešto istine te da prvo uhićenje Sultana Galijeva 1923. godine nije označilo kraj ovim aktivnostima.¹⁴⁰ Ubrzo nakon drugog uhićenja Sultana Galijeva 1928. godine kreću masovna uhićenja i progone nacionalnih komunista. Samo u 1930. godini 2056 Tatara isključeno je iz partije, 2273 dobilo je smrtnu kaznu zbog nacionalne devijacije i 329 je otpušteno sa svojih pozicija.¹⁴¹ Čistka je snašla ne samo političke, već i kulturne djelatnike i djelatnike institucija – književnike, profesore i znanstvenike. Progone je popratilo i zatvaranje džamija i vjerskih škola. Do 1931. godine u Tatarstanu je od 2223 džamije (koliko ih je bilo prije revolucije) ostalo 980. Broj vjerskih škola smanjio se sa 800 u 1926. godini na 207 već iduće godine.¹⁴²

Rorlich ističe kako se odvažnost kojom su se tatarski komunisti zalagali za svoju nacionalnu kulturu na kraju ispostavila kontraproduktivnom i dovela do potpunog kraha nacionalnog komunizma kao političke sile u Tatarstanu.¹⁴³ Nakon 1929/30. nacionalne ideje više nije bilo moguće razvijati ni unutar komunističke ideologije, a oni koji su to radili proglašivani su nacionalnim buržujima.

3.2.5. Nacionalni pokret Tatarstana krajem 80-ih

Nacionalni pokret bio je ugušen kao posljedica političkih represija koje su trajale od dvadesetih pa sve do početka četrdesetih godina 20. stoljeća. Nakon Staljinove smrti 1953. godine iznova postaju zamjetne tendencije k etnokulturnom preporodu. Unatoč tome,

¹³⁹ Muhammetdinov, *Naciâ i revolúciâ*, 125.

¹⁴⁰ Bennigsen i Wimbush, *Muslim National Communism*, 87.

¹⁴¹ Rorlich, *The Volga Tatars*, 227.

¹⁴² Muhammetdinov, *Naciâ i revolúciâ*, 102.

¹⁴³ Rorlich, *The Volga Tatars*, 226.

nacionalni pokret u Tatarstanu nije imao formulirane programe niti su postojale organizacije nacionalnog tipa. Jedan od razloga za to je nemogućnost inteligencije da u tako kratkom vremenu uspostavi svoj potencijal nakon velikih čistki prethodnih desetljeća. Nadalje, totalitarizam i represije su i dalje postojali, premda možda ne tako intenzivno kao u vrijeme Staljina, zbog čega se inteligencija možda nije usudila djelovati. Uz to je većina tatarskog stanovništva živjela na selu, a nacionalni su problemi bili aktualniji u gradovima. 1970-ih i početkom 1980-ih došlo je do povećane urbanizacije tatarskog stanovništva zbog čega je problem etnokulturne asimilacije postao aktualniji, a zamah nacionalnim pokretima dala je i Gorbačovljeva perestrojka. Pitanja od nacionalnog interesa bila su pitanje državnog statusa Tatarstana, razvoj tatarskog jezika, kulture i nacionalne svijesti te preispitivanje tatarske povijesti.¹⁴⁴

Pod utjecajem opće demokratizacije SSSR-a, u razdoblju od 1988. do 1990. godine među Tatarima se pojavljuju razne neformalne grupe i udruženja iz kojih se postupno formirao novi tatarski nacionalni pokret. Godine 1989. osnovana je nacionalna organizacija Tatarsko-društveni centar (TOC). TOC je nastao na inicijativu nekoliko desetaka intelektualaca Kazanjskog sveučilišta, mnogi od kojih su izašli iz Komunističke partije republike. Zalagao se za suverenitet republike i njen federativni status¹⁴⁵ te za položaj tatarskog jezika kao državnog (uz ruski).¹⁴⁶ Godine 1990. pojavilo se još organizacija kao što su Tatarska stranka nacionalne nezavisnosti *Ittifak*, Savez mladeži *Azatlyk*, pokret *Suverenitet*, Omladinski centar islamske kulture *Iman*... U početku je većina organizacija bila na neki način povezana s TOC-om koji je bio najutjecajniji među njima. Na proljeće 1990. godine dolazi do podjele unutar nacionalnog pokreta kada se od TOC-a odvojilo radikalno krilo i formiralo u već spomenutu stranku *Ittifak*.¹⁴⁷ *Ittifak* je u svojoj osnovi bio panturkijski i panislamski pokret koji je zajedno s pokretom mladih *Azatlyk* htio stvoriti Tatarstan koji bi ujedinio sve Tatara u Rusiji i Središnjoj Aziji. U tome su ujedno vidjeli i prvi korak prema ujedinjenju svih turkofonih muslimana SSSR-a u jednu državu. Međutim, od svih tih organizacija samo je TOC bio registriran kao politička stranka u listopadu 1991. godine.¹⁴⁸

¹⁴⁴ D. M. Ishakov, „Tatarskoe nacional'noe dviženie 1980-1990-h godov“ u: *Tatary*, ur. R. K. Urazmanova i S. V. Češko (Moskva: Nauka, 2001), 520.

¹⁴⁵ Ibid, 522.

¹⁴⁶ Ibid, 528.

¹⁴⁷ Ibid, 522.

¹⁴⁸ Jean-Robert Raviot, *Tipy nacionalizma, obšestvo i politika v Tatarstane*. URL: : <http://tatar-history.narod.ru/ravio.htm>

Tatarski nacionalni pokret bio je prilično utjecajan u razdoblju od 1989. do 1990. Prema rezultatima društvenog istraživanja koje je bilo provedeno u prosincu 1990. godine 12% ispitanika iskazalo je povjerenje prema nacionalnim organizacijama, dok je taj postotak za Komunističku partiju SSSR-a iznosio 9,4%.¹⁴⁹ Podrška nacionalnom pokretu i nacionalnoj inteligenciji iskazivala se putem održavanja raznih mitinga i manifestacija te objavljivanja članaka u časopisima. Važna platforma za širenje ideja nacionalnih pokreta bili su upravo republikanski časopisi i novine. U njima su se objavljivali programi nacionalnih pokreta, rasprave o aktualnim političkim problemima i pitanjima kulturnog života. Pisalo se o temama kao što su suverenitet, nacionalna povijest, kultura, jezik, islam i sl.¹⁵⁰ U ovom periodu se, kao važan element nacionalne svijesti, preispituje i istražuje tatarska povijest i počinje kritika njene službene verzije. Naime, do 1970-ih u republici nije postojao udžbenik tatarske povijesti za srednje škole. Prvi se pojavio sredinom 1970-ih, a drugi početkom 1980-ih. Oba su udžbenika, međutim, uključivala isključivo regionalnu povijest. Drugim riječima, nije bilo nikakvog spomena o povijesnim ili prostornim vezama Tatara s drugim turkijskim ili muslimanskim narodima i državama. Povijest Zlatne Horde je posve izostavljena – u obje varijante udžbenika je nakon mongolskog osvajanja povolške Bulgarije 1236. godine slijedilo poglavlje o Kazanjskom Kanatu osnovanom 1438. godine.¹⁵¹

Pitanje očuvanja nacionalnog jezika i širenje sfere njegove uporabe postalo je centralno u programima nacionalnog pokreta. Urbani procesi i jezična politika koju je provodio SSSR ograničili su ulogu tatarskog jezika i sveli je većinom na uporabu u svakodnevnoj komunikaciji i unutar obitelji.¹⁵² Krajem 1980-ih na tatarskom jeziku se školovalo 12% učenika, većinom u seoskim školama. U gradovima republike gotovo da i nije bilo tatarskih škola, a u glavnom je gradu u funkciji bila samo jedna. U svakodnevnom i obiteljskom životu dominiralo je korištenje dvaju jezika – ruskog i tatarskog. Musina primjećuje da je dvojezičnost, koja je bila cilj državne politike, bila jednostrana. Prema podacima iz 1989. godine 77,2% Tatara u republici i 85,3% Tatara diljem SSSR-a tečno je govorilo ruski, dok je samo 1,1% Rusa govorilo tatarski. Prema podacima iz iste godine

¹⁴⁹ Ishakov, *Tatarskoe dvizhenie*, 522.

¹⁵⁰ Sagitova, *Tatarskaâ intelligenciâ*, 524-525.

¹⁵¹ Ibid, 525.

¹⁵² Raviot, *Tipy nacionalizma*

16,8% svih Tatara u SSSR-u (od kojih je 3,4% u Tatarstanu) smatralo je materinjim jezikom jezik druge nacionalnosti (obično je bila riječ o ruskom).¹⁵³

15. kolovoza 1990. godine objavljen je tekst *Deklaracije o državnom suverenitetu Tatarske SSR* prema kojoj bi parlament proglasio državni suverenitet Tatarstana preoblikovavši ga u Tatarsku SSR, a ta odluka temeljila bi se na pravu tatarske nacije i svih naroda Tatarstana na samoodređenje. Narod Tatarstana imao bi pravo na korištenje i raspolaganje zemljom, vodom i drugim prirodnim resursima i nacionalnim bogatstvima. Tatarska SSR osigurala bi korištenje tatarskog jezika i jezika drugih naroda koji žive u republici. Vrhovni sovjet je 30. kolovoza 1990. prihvatio ovu Deklaraciju i Tatarska ASSR je postala Tatarska Sovjetska Socijalistička Republika.¹⁵⁴

Međutim, Ishakov primjećuje kako je već 1990. u prvi plan došao politički nacionalizam u obliku tzv. paritetnog nacionalizma. Ishakov smatra da je glavni razlog tome to da je tatarska politička elita bila svjesna da će joj trebati podrška većine stanovnika Tatarstana, a to je postalo posebno važno nakon što je došlo do raspada SSSR-a i kada se trebao sazvati novi referendum koji bi odlučio o političkom položaju Tatarstana. U Ustavu iz 1992. godine pisalo je da Tatarstan kao država izražava volju i interese „višenacionalnog naroda“ republike.¹⁵⁵ Ravio u tome vidi pokušaj stvaranja zajednice „Tatarstanaca“ – umjetne nacije koja se temelji na zajedničkim ekonomskim i društvenim interesima. Takva je politika izazvala kritiku i radikalnog i umjerenog krila nacionalnog pokreta. Ravio zaključuje kako su nacionalni pokreti Tatarstana i službena politička vlast započeli dvije vrste nacionalizma koje na različiti način određuju Tatarstan. Jedan je Tatarstan kao povijesna (tatarska) zajednica, a drugi kao geografska (multinacionalna) zajednica.¹⁵⁶

¹⁵³ R. N. Musina, „Ėtnosocial'noe razvitie i identičnost' sovremennyh tatar“ u: *Tatary*, ur. R. K. Urazmanova i S. V. Češko (Moskva: Nauka, 2001), 510.

¹⁵⁴ Ishakov, *Tatarskoe dviženie*, 534.

¹⁵⁵ Ibid, 535.

¹⁵⁶ Raviot, *Tipy nacionalizma*.

4. Uzbeki

Nakon osvajanja Turkeстана u drugoj polovici 19. stoljeća, vlast je u regiju poslala orijentaliste i etnografe s ciljem utvrđivanja naroda naseljenih na tom području, a kako bi mogla njima, odnosno cijelom regijom, bolje upravljati. Regija je većinom bila naseljena turkijskim narodima („Turki“), ali treba naglasiti kako su granice među njima prilično nejasne i teško odredive. Findley ističe kako je i sama kategorija „Turk“ povijesno imala značenje samo kao oznaka kolektivnog identiteta u kontrastu na kategoriju Tadžik („Iranac“). Ovu dihotomiju odražava i izreka koju je u 11. stoljeću zabilježio Mahmud al-Kašgari, a koja glasi: *Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas* („Nema Turka bez Iranca, kao što nema šešira bez glave.“). Findley zaključuje da su kategorije „Turk“ i „Tadžik“ postojale samo u odnosu jedna na drugu. Raznolike grupe unutar te dvije velike zajednice više su se identificirale kao pripadnici određenog klana, stanovnici određenog mjesta ili pripadnici određene religije.¹⁵⁷ Ono što je ruskim etnografima predstavljalo osobiti izazov bilo je utvrđivanje razlike između Sarta, Tadžika i Uzbeka. Tijekom stoljeća, značenja ovih pojmova su se mijenjala i nisu uvijek označavala isto u različitim dijelovima regije. Na primjer: Sarti i Tadžici kao sinonimni pojmovi za iransku populaciju; Tadžici kao neturcificirana iranska populacija; Sarti kao turcificirana populacija iranskog porijekla; sinonimno korištenje pojmova Uzbek, Sart i Turk u značenju turkijskog stanovništva; Sarti kao urbano, a Uzbeki kao ruralno stanovništvo; Uzbeki kao nomadsko, a Sarti kao sjedilačko stanovništvo Središnje Azije i sl.¹⁵⁸ Godine 1917. džadidi su bili ti koji su konačno definirali Uzbekce kao sjedilačko stanovništvo Središnje Azije koje je kasnije činilo osnovu za stvaranje Uzbečke SSR.

4.1. Džadidizam i turkizam u Središnjoj Aziji

Početkom 20. stoljeća džadidizam se proširio i Središnjom Azijom. Iako je izvorno bio apolitičan pokret kojem je cilj bila reforma obrazovanja i modernizacija društva, postao je važan i u političko-nacionalnom smislu. Upravo su džadidi bili ti koji su u Središnju Aziju uveli ideju nacionalne zajednice.¹⁵⁹ Arne Haugen razlikuje nekoliko elemenata prisutnih u pokretu džadidizam, a koji su važan dio osjećaja nacionalne pripadnosti. Među njima su teritorij, zajednička kultura i zajednička povijest.

¹⁵⁷ Findley, *The Turks*, 153.

¹⁵⁸ Haugen, *The Establishment*, 30-34.

¹⁵⁹ *Ibid*, 59.

Džadidi su, za razliku od panislamista i panturkista, za područje svoje djelatnosti imali jasan teritorijalni okvir – Turkestan.¹⁶⁰ Nisu težili niti ujedinjenju svih muslimana, niti ujedinjenju svih turkijskih naroda. Njihov fokus na Turkestan nije isključivao samo turkijske narode izvan ruskih granica (kao što bi to bili Turci u Osmanskom Carstvu), već i druge muslimane unutar ruskih granica (na primjer Tatare).¹⁶¹

Kulturna poveznica među stanovnicima Turkestana bila je njihova religija – islam. Dakle, nacija koja je bila u središtu zanimanja džadida i njihove djelatnosti bila je *konfesionalna nacija* „muslimani Turkestana“. Riječ „musliman“ se, uz izuzetak lokalnih Židova, odnosila na gotovo svu sjedilačku populaciju Turkestana, a u govoru se nerijetko moglo čuti i „muslimanski jezik“.¹⁶² Adeeb Khalid iznosi da se može tvrditi da „muslimani“ nikada nisu ni uključivali nomade, u ovom slučaju Kazaha i Turkmene, s kojima džadidi nisu osjećali veliku povezanost jer su i sami bili urbano, sjedilačko stanovništvo. Naglašava kako su takve podjele razumljive i da je teško govoriti o nekakvoj „iskonskoj“ povezanosti naroda Turkestana. Turkestan je, podsjeća, kreacija ruskog osvajanja i kao takav nije bio ujedinjen.¹⁶³

Džadidi su donijeli novosti i kada je riječ o elementu zajedničke povijesti. Do tada se historiografija u Središnjoj Aziji bavila dinastijama i vladarima, ali džadidi su stavili fokus na zajednicu u cjelini i u razdoblju 1908.-1915. objavljuje se i zajednička povijest Turkestana.¹⁶⁴

Nacionalne ideje i ideje o etničkoj pripadnosti početkom 20. stoljeća šire se i Središnjom Azijom, a kod džadida poprimaju oblik turkizma. Zamah turkizmu dala je i Februarska revolucija 1917. godine kojom je svrgnuta carska vlast i uspostavljena provizorna vlada na čelu s Kerenskim. Džadidi su u novom razdoblju vidjeli priliku da provedu reforme i moderniziraju društvo. Revolucija je promijenila njihov pogled na naciju na način da ju je etnički obilježila. *Konfesionalna nacija* „muslimani Turkestana“ sada je postala etnička, turkijska nacija. Tada su odbacili termin „Sart“ kojim su Rusi (ali i Tatari i Kazasi) označavali sjedilačku populaciju Središnje Azije i zamijenili je riječju „Uzbek“.¹⁶⁵ Protivili su se korištenju riječi „Sart“ jer je implicirala miješanje turkijskih i perzijskih naroda i, prema njihovom mišljenju, nije dovoljno naglašavala turkijstvo samo populacije.¹⁶⁶ Drugim riječima, u središtu zanimanja džadida i dalje ostaje ista skupina ljudi – sjedilačko stanovništvo

¹⁶⁰ Ibid, 62.

¹⁶¹ Khalid, *Making Uzbekistan*, 42.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Ibid, 46.

¹⁶⁴ Haugen, *The Establishment*, 63.

¹⁶⁵ Khalid, *Making Uzbekistan*, 44.

¹⁶⁶ Ibid, 259.

Središnje Azije, ali se isto više ne naziva „muslimani Turkestana“, već Uzbeki, a čagatajski jezik, moderniziran i očišćen od stranih riječi, prozvan je uzbečkim.¹⁶⁷

Džadidi nisu imali potporu šireg dijela stanovništva. Postojale su duboke podjele u samom muslimanskom društvu koje se ugrubo mogu svesti na dvije grupe: oni koji su bili za modernizaciju društva putem reforme obrazovanja i islama (džadidi) i konzervativni muslimani (ulema).¹⁶⁸ Ulema je smatrala da pitanja države i religije ne bi trebala biti odvojena i da bi se sva pitanja, od školstva do pravde, trebala rješavati putem šerijata. Za džadide je pak novostečena sloboda predstavljala priliku da se islam reformira jer bi se, prema njihovom mišljenju, jedino na taj način mogli riješiti problemi zajednice.¹⁶⁹ O sukobima između ove dvije grupe svjedoči i podatak da je u Namanganu, gradu u današnjem istočnom Uzbekistanu, ulema počela zatvarati škole u kojima se podučavalo novom metodom i uhićivati i šibati one koji se nisu molili.¹⁷⁰ Sukob s ulemom pridonio je jačanju ideje turkizma među džadidima. Što je ulema više insistirala na islamu, to su džadidi više insistirali na naciji koja je za njih bila jedinom garancijom uspjeha u modernom svijetu.¹⁷¹

4.2. Kokandski eksperiment

S obzirom na to da provizorna vlada na čelu s Kerenskim nije uspjela uspostaviti čvrst autoritet nad Turkestanom, on je u pravilu bio neovisan o centru, a to je mnogim frakcijama dalo priliku za djelovanje. U tom su razdoblju muslimani uživali određene slobode, kao što su to, na primjer, mogućnost osnivanja organizacija, slobodno objavljivanje novina i postavljanje zahtjeva. Zahvaljujući tim novostečenim slobodama, u travnju 1917. godine u Taškentu je održan Prvi kongres turkestarskih muslimana. Tada je osnovan Centralni savjet turkestarskih muslimana, organizacija kojoj je cilj iznijeti „nacionalni glas“ stanovnika Turkestana i predstaviti njihove interese pred revolucionarnim autoritetima, pripremiti teren za autonomiju Turkestana i unaprijediti njegov kulturni razvoj te ujediniti „sve domoljube Turkestana zabrinute za dobrobit svoje domovine.“¹⁷² Iako je postojao zajednički interes za uspostavljanje autonomije Turkestana, treba naglasiti kako su se podjele među inteligencijom odrazile i na samu strukturu novonastale organizacije. Organizacija se sastojala od dva krila – konzervativnog koje je kasnije osnovalo vlastitu organizaciju pod nazivom *Ulema cemiyeti*

¹⁶⁷ Ibid, 15.

¹⁶⁸ Ibid, 61.

¹⁶⁹ Ibid, 65.

¹⁷⁰ Ibid, 61.

¹⁷¹ Ibid, 67.

¹⁷² Soucek, *A History*, 210

(„Zajednica uleme“) i reformskog koje je također kasnije osnovalo zasebnu organizaciju pod nazivom *Şura-yı İslam* („Islamski savjet“). Vlasti u Petrogradu i Taškentu nisu dale nikakav konkretan odgovor na ove zahtjeve stanovnika Turkestana.¹⁷³

Nekoliko mjeseci kasnije vlast su preuzeli boljševici, a predstavnik nove vlasti u Središnjoj Aziji postao je Turkestanski savjet narodnih komisara (Turksovnarkom) sa sjedištem u Taškentu. On se, međutim, sastojao uglavnom od Rusa i Europljana. U istom je mjesecu održan još jedan kongres muslimana Središnje Azije. Na njemu su neki tražili potpunu autonomiju Turkestana, ali je vlastima naposljetku predložena rusko-turkestanska koalicijska vlada. Zahtjev je odbio Kolesov, predsjedatelj Turksovnarkoma, uz objašnjenje da ne mogu pustiti muslimane u više organe regionalne vlasti zato što nisu sigurni o stavu lokalnog stanovništva prema revoluciji i zato što u Središnjoj Aziji ne postoje proletherske organizacije koje bi boljševici mogli uključiti u organe vlasti.¹⁷⁴ Nakon neuspjeha s Turksovnarkomom, muslimani Turkestana okupili su se na još jednom kongresu, ovaj put u Kokandu. Ovaj je kongres obilježio savez između konzervativnog i progresivnog krila, ali i sudjelovanje nemuslimana koji se nisu slagali s boljševicima. Na kongresu je donesena odluka prema kojoj je Turkestan autonoman unutar Federativne Demokratske Republike Rusije. Utemeljena je vlada koja je tvrdila da predstavlja isti onaj teritorij koji su si pripisivali sovjeti u Taškentu. Kongres je legitimnost svoje odluke temeljio na volji naroda i pravu na samoodređenje koje je obećavala ruska revolucija.¹⁷⁵

Osnivanje autonomne države bila je politička pobjeda za džadide. Fitrat, uzbečki književnik, političar i pripadnik pokreta džadida proslavio je proglašenje autonomije sljedećim riječima:

Autonomni Turkestan!... Ne vjerujem da postoji veća, svetija, ljubljenija riječ
među pravim sinovima moćnog Timura, izvornim Turcima Turkestana.

Ako postoji sila koja može zagrijati krv Turaka Turkestana i ojačati njihovu
vjeru, onda je to samo ova riječ: Autonomni Turkestan.¹⁷⁶

Kokandska vlada, međutim, nije imala iskustva u upravljanju, administraciji, prikupljanju poreza. Drugim riječima, nije mogla i znala vladati.¹⁷⁷ Nadalje, sovjetska vlast

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Ibid, 212.

¹⁷⁵ Ibid, 214.

¹⁷⁶ Preuzeto prema: Khalid, *Making Uzbekistan*, 75.

¹⁷⁷ Ibid, 76.

odbila je priznati autonomiju kokandske vlade. Staljin na zahtjeve o raspuštanju Turksovnarkoma odgovara da bi ga trebali raspustiti oni sami, dobro znajući da nemaju ni vojsku ni financije za to.¹⁷⁸ U veljači 1918. godine boljševička je vojska iz Taškenta razorila Kokand i raspustila ondašnju vladu nakon samo 78 dana postojanja. Iako je trajala vrlo kratko, Kokandska autonomija ostala je zapamćena u sovjetskoj povijesti kao primjer buržujskog nacionalizma i panturkizma. Povezanost s njom bila je dokaz političke nepovjerljivosti.¹⁷⁹

Ubrzo nakon toga, 30. travnja 1918., sovjetska je vlast je proglasila osnivanje Turkestanske ASSR koja je postojala sve do nacionalnog razgraničenja 1924. godine. Muslimanski komunisti su 1920. godine zatražili da se naziv Turkestanske ASSR promijeni u Turkijsku Republiku i Turkestanske komunističke partije u Komunističku partiju turkijskih naroda. Centralna je vlast te zahtjeve odbila u ožujku iste godine.¹⁸⁰

4.3. Nacionalno razgraničenje: stvaranje republike

Još je u lipnju 1920. godine odlučeno da se Turkestanska ASSR podijeli na posebne nacionalne oblasti za Uzbeke, Kazahe i Turkmene.¹⁸¹ Arne Haugen ističe kako se čini da su Uzbeci, Kazasi i Turkmeni odabrani jednostavno zbog svoje veličine, a ne na temelju nekih dubljih promišljanja o tome što bi činilo naciju. Uz to je sovjetska vlast smatrala da se većina stanovništva Središnje Azije mogla identificirati s jednom od te tri nacionalnosti. Usprkos prvotnome planu, proces razgraničenja 1924. godine doveo je do nečega što vlasti nisu očekivale, a to je osnivanje još tri političko-nacionalne tvorevine – tadžičke, kirgiške i karakalpačke.¹⁸² Iako je razgraničenje unaprijed planirano neovisno o željama naroda, još 1920. godine počeli su se pojavljivati zahtjevi Kazaha i Turkmena za podjelom na nacionalnoj osnovi. Kazasi i Turkmeni su se žalili na uzbečki šovinizam, nezastupljenost vlastitih jezika u institucijama, osjećaj marginaliziranosti i naglašavali su postojanje netrpeljivosti na nacionalnoj osnovi. Arne Haugen u tome prepoznaje vrstu „manjinskog nacionalizma“ koji se razvio na temelju opozicije prema Uzbecima.¹⁸³

¹⁷⁸ Soucek, *A History*, 214-215.

¹⁷⁹ Khalid, *Making Uzbekistan*, 77.

¹⁸⁰ Soucek, *A History*, 220.

¹⁸¹ Khalid, *Making Uzbekistan*, 268.

¹⁸² Haugen, *the Establishment* 165-167.

¹⁸³ *Ibid*, 74., 124-125.

1924. godine osnovan je Teritorijalni komitet gdje su se u raspravama između lokalnih komunista i predstavnika centralnih vlasti donosile odluke o granicama novih republika. Vlasti su se pri stvaranju granica vodile trima različitim principima, a to su nacionalni (ujedno i najzastupljeniji), ekonomski i administrativni.¹⁸⁴ Arne Haugen ističe da, premda se u nekim slučajevima zanemarivao nacionalni princip i prednost davala administrativnom ili ekonomskom, cilj nije bio stvaranje ekonomski nezavisnih država, već puko ostvarivanje minimuma potrebnog za ekonomiju i administraciju.¹⁸⁵ U sovjetskoj ideji modernizacije društva i države vrlo su važnu ulogu igrali gradovi. Prema tome je svaka republika trebala imati gradove koji su dovoljno razvijeni da budu administrativna središta. Kako bi se to postiglo ponekad se kršio nacionalni princip. Tako je, na primjer, grad Tašauz, usprkos tome što je bio većinom uzbečki, pripao Turkmenima jer Turkmeni nisu imali drugih gradova potrebnih za administraciju.¹⁸⁶ Fajzullah Hodžajev je u Teritorijalnom komitetu predstavio projekt za Uzbekistan prema kojem bi sjedilačko stanovništvo Turkestana postalo dio nove uzbečke države.¹⁸⁷ To je uključivalo i Tadžike koji su tada taj projekt prihvatili. Kao urbano stanovništvo, više su se identificirali s Uzbekima, nego s Tadžicima u planinskim predjelima.¹⁸⁸ Procesom razgraničenja utemeljena je Tadžička ASSR u sklopu Uzbečke SSR. Međutim, vrlo brzo nakon razgraničenja raste ideja o tadžičkoj zajednici kao nositelju iranske kulture i jezika, a koja je uključivala i urbane i planinske Tadžike. Kao što je to bilo u slučaju Kazaha i Turkmena, i ovdje je riječ bila o manjinskom nacionalizmu koji se razvio putem opozicije Tadžik-Uzbek.¹⁸⁹ To je 1929. godine rezultiralo stvaranjem zasebne Tadžičke SSR.

Proces nacionalnog razgraničenja završen je do studenog 1924. godine kada su formirane Uzbečka SSR, Turkmenska SSR, Tadžička ASSR u sklopu Uzbečke SSR, Karakalpačka autonomna oblast u sklopu Kazaške SSR te Kirgiška autonomna oblast kao dio RSFSR. Uzbeki su činili većinu stanovništva u novostvorenoj Uzbečkoj SSR. Prema podacima iz 1979. godine 85% svih sovjetskih Uzbeka živjelo je u Uzbečkoj SSSR gdje su činili oko 70% stanovništva Republike.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Ibid, 181.

¹⁸⁵ Ibid, 197-198.

¹⁸⁶ Ibid, 185-186.

¹⁸⁷ Khalid, *Making Uzbekistan*, 275.

¹⁸⁸ Haugen, *The Establishment*, 157.

¹⁸⁹ Ibid, 160-161.

¹⁹⁰ Dewdney, *The Turkic Peoples*, 234.

4.4. Uzbečka SSR: stvaranje nacije

Iako je uzbečka inteligencija bila oduševljena stvaranjem Uzbečke SSR, treba naglasiti kako se vrlo malo ljudi izvan nje identificiralo kao Uzbeci.¹⁹¹ Ne treba zanemariti činjenicu da dok su Turkmeni i Kazasi još od 1920. godine zahtijevali razdvajanje od Uzbeka, isti zahtjevi nisu postojali s uzbečke strane.¹⁹² Adeeb Khalid stoga stvaranje Uzbekistana vidi ne kao pobjedu nacije, već „nacionalnog projekta“ turkestanske muslimanske inteligencije. Stanovnici Uzbekistana tek su trebali postati Uzbeci.¹⁹³ Nakon osnivanja republike počinje projekt stvaranja uzbečke nacije, a to je uključivalo stvaranje zajedničke povijesti, književnosti, kulture, jezika... Stvaranju nacije pripomogla je i korjenizacija u sklopu koje je promovirano zapošljavanje lokalnog kadra, nacionalna kultura i jezik te koja je položila temelje za otvaranje novih kulturnih i znanstvenih institucija u kojima se isti koristio. Nacionalni komunisti su u korjenizaciji vidjeli priliku za ekonomski napredak, posao, socijalnu mobilnost i osjećaj nacionalnog prvenstva.¹⁹⁴ Korjenizacija je otvorila put uzbekizaciji, a to je pak dovelo do mnogo sukoba na etničkoj osnovi. S obzirom na to da korjenizacija u praksi i nije imala nekog velikog utjecaja na Ruse, njena glavna meta su postale druge nacionalne manjine, u ovom slučaju Tadžici.¹⁹⁵ Upravo je uzbekizacija države dovela do već spomenutog tadžičkog nacionalizma koji će 1929. godine rezultirati osnivanjem Tadžičke SSR.

Sjedilačka turkijska populacija Središnje Azije, sada prozvana Uzbecima, nije govorila jedinstvenim jezikom, već mnoštvom dijalekata. Neki su dijalekti imali puno vokala (njih devet ili deset) i posve su zadržali vokalnu harmoniju i vokabular bez velikih arapskih i perzijskih utjecaja. Neki drugi su, pogotovo u urbanim sredinama, pod utjecajem perzijskog imali manji broj vokala, izgubili vokalnu harmoniju i imali velik broj arapskih i perzijskih posuđenica. Najautentičniji turkijski dijalekti bili su oni najruralniji i lingvistički najudaljeniji od čagatajskog. Mnogi džadidi su htjeli da se književni jezik temelji na tim ruralnim dijalektima koji su zadržali vokalnu harmoniju.¹⁹⁶ Nakon Turkološkog kongresa u Bakuu počelo se s procesom uvođenja latiničnog pisma, a potpuni se prelazak ostvario do 1930. godine. 1929. godine izglasana je abeceda koja je uključivala devet vokala i potpunu vokalnu

¹⁹¹ Khalid, *Making Uzbekistan*, 278.

¹⁹² Haugen, *The Establishment*, 123.

¹⁹³ Khalid, *Making Uzbekistan*, 288.

¹⁹⁴ *Ibid*, 166.

¹⁹⁵ *Ibid*, 281.

¹⁹⁶ *Ibid*, 283.

harmoniju. Ta odluka nije bila iznenađujuća jer se takav uzbečki smatrao jezikom masa i prema tome više „proleterskim“ za razliku od gradskih dijalekata koji su predstavljali dvorsku kulturu i islamski utjecaj.¹⁹⁷

Poeziju su nacionalizirali mladi uzbečki pjesnici poput Fitrata i Čolpana. Koristili su rimu, metar i slike netipične za čagatajsku poeziju i njezino perzijsko naslijeđe te izbjegavali perzijske i arapske riječi.¹⁹⁸ Fitrat je objavio i dvije antologije turkijske književnosti Središnje Azije koje su imale za cilj utemeljiti genealogiju suvremene uzbečke književnosti. Antologije su uključivale isječke iz Kašgarijevog *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Orhonske natpise, ep o Alpamišu i Dede Korkutu, poeziju Jasavija, Navaija i mnogih drugih.¹⁹⁹

Tek 1926. godine partija je postala dovoljno jaka da potpuno preuzme kontrolu nad kulturnim poljem u Središnjoj Aziji. Tada je krenula u borbu protiv „stare inteligencije“ (tj. džadida) i počela ih aktivno marginalizirati. U javni kulturni i politički život mobilizirani su novi, mladi entuzijasti. Usprkos tome, nepovjerenje prema lokalnom stanovništvu zbog njihove „sklonosti prema nacionalizmu“ i dalje je ostalo prisutno.²⁰⁰ U isto je vrijeme počela i borba protiv „nazadnosti“ što se odnosilo na nepismenost, religijski fanatizam stanovništva i pokrivanje žena. Kao i u drugim dijelovima SSSR-a, zatvarane su vjerske škole, džamije i šerijatski sudovi i konfiscirana vlasništva vakufa. U desetljeću nakon revolucije većina djece i dalje je pohađala mektebe, a ne sovjetske škole. Kada se 1927. godine počelo sa zatvaranjem mekteba, sovjetske škole nisu mogle povećati svoje kapacitete dovoljno da prihvate sve njegove učenike.²⁰¹ U proljeće 1928. godine počeo se objavljivati časopis *Xudosizlar* („Bezbožnici“) u kojemu su izašli brojni prijevodi tekstova ruske antiislamske književnosti koja se počela pojavljivati početkom 1920-ih. Ti su tekstovi donosili znanstvene dokaze za apsurdnost ili štetnost nekih islamskih rituala kao što je to post ili obrezivanje.²⁰² Džamije su zatvarane nesustavno, pa i nezakonito, od strane raznih frakcija i entuzijasta iz Komsomola (Komunistički savez mladeži), partije, lokalnih izvršnih komiteta i slično.²⁰³ Pretvarane su u klubove, čajane, čitaonice, kuće, škole ili čak u staje za konje OGPU-a kao što je to bio slučaj u Buhari. To je izazvalo burnu reakciju naroda i Uzbečki centralni komitet je morao reagirati

¹⁹⁷ Ibid, 285-286.

¹⁹⁸ Ibid, 188.

¹⁹⁹ Ibid, 282-283.

²⁰⁰ Ibid, 319.

²⁰¹ Ibid, 344.

²⁰² Ibid, 347.

²⁰³ Ibid, 349.

podsjetivši sve izvršne komitete da je nedopušteno nezakonito zatvaranje džamija.²⁰⁴ Provođena je i kampanja *hudžum* koja je bila usmjerena protiv pokrivanja žena i njihovog izdvajanja iz društva. Otkrivanje je velikim dijelom bilo prisilno. Prijetilo se policijom i porezima, a na ulicama su ženama nasilno skidali paranje (tradicionalno uzbečko pokrivalo).²⁰⁵ Posebno velik teret bio je na članovima partije jer se od njih očekivalo da budu primjer i otkriju svoje žene, kćeri, sestre...²⁰⁶ S obzirom na to da je *hudžum* izazvao velik val nasilja protiv žena koje su se otkrile, uzbečka je vlada morala pooštriti mjere za takve zločine. U listopadu 1928. godine ubojstvo nepokrivenih žena proglašeno je terorističkim činom, a održano je i nekoliko javnih suđenja.²⁰⁷

U proljeće 1929. godine vlast se zabrinula da bi napadi na džamije, svetišta i paranju mogli dovesti do ustanaka. Ukinuli su *hudžum* i pokušali usporiti zatvaranje džamija. Međutim, kolektivizacija kojom je učvršćena monokultura pamuka u regiji dovela je do novog vala nezadovoljstva i ustanaka.²⁰⁸ Rastuće nezadovoljstvo sovjetskom politikom u očima OGPU-a nije bilo ništa drugo nego antirevolucionarni nacionalizam, a borba protiv istog obilježila je politički život Uzbekistana druge polovice 1920-ih. Nacionalizam je, međutim, za OGPU bio vrlo širok pojam i mogao se odnositi kako na izravnu osudu i kritiku sovjetskog režima (za što su se često optuživali džadidi), tako i na samo spominjanje korjenizacije.²⁰⁹ Ovakva je situacija 1929. godine dovela do prve velike čistke nacionalne inteligencije.

4.5. Progoni

U studenom 1929. godine vlast je počela s uhićenjima uzbečke inteligencije optužene za nacionalizam. Prvi uhićeni bili su članovi *Komiteta za nacionalnu nezavisnost* koji je proglašen antirevolucionarnom buržujskom organizacijom koja je tražila nezavisnost Uzbekistana. U siječnju 1930. godine nekoliko je urednika kokandskih novina *Yangi Farg'ona* („Nova Fergana“) uhićeno pod sumnjom da su članovi tajne revolucionarne organizacije *Botir Gapchilar*. Tijekom čistki otkrivene su i organizacije *Milliy Istiqlol* („Nacionalna nezavisnost“) i *G'ayratlilar Uyushmasi* („Unija entuzijasta“). Zaključak vlasti bio je da su sve sovjetske institucije infiltrirane nacionalistima i da je potrebna potpuna

²⁰⁴ Ibid, 353.

²⁰⁵ Ibid, 355.

²⁰⁶ Ibid, 361.

²⁰⁷ Ibid, 356.

²⁰⁸ Ibid, 364-365.

²⁰⁹ Ibid, 319.

obnova kadra u političkim i kulturnim institucijama. Uzbečka inteligencija nije bila jedina suočena s progonima. 1929. godine počeli su progoni i u Ukrajini, a tijekom idućeg desetljeća slične organizacije su pronađene u gotovo svim republikama (Tadžikistan, Turkmenistan, Bjelorusija...). Adeeb Khalid zbog toga zaključuje da, iako je nezadovoljstva među inteligencijom svakako bilo, postoji malo razloga vjerovati da je ijedna od tih organizacija stvarno postojala.²¹⁰

Drugi val čistki, tzv. Veliki teror (od 1936. do 1938.) stigao je u Uzbekistan 1937. godine. Fajzullah Hodžajev, predsjedatelj Sovnarkoma Uzbečke SSR, i Akmal Ikromov, tajnik Centralnog komiteta Komunističke partije Uzbekistan, uhićeni su u srpnju te godine. Optuženi su da su bili dio desničarsko-trockističkog bloka koji je imao za cilj raspuštanje Sovjetskog Saveza te da su članovi *Milliy Ittihoda* koji se zalagao za odvajanje Uzbekistana od SSSR-a i stavljanja pod britanski protektorat. Smaknuti su u ožujku 1938. godine. Nakon njihovih uhićenja kreće niz drugih među uzbečkom inteligencijom. Uhićeni su i književnici Čolpan, Fitrat, Abdulla Qodiriy. Nametnuta je amnezija prošlosti, pogotovo prvog desetljeća sovjetske vlasti. Adeeb Khalid ističe da se, i kada je počeo proces rehabilitacije političkih žrtava 1930-ih, kulturna rehabilitacija džadida nikada nije dogodila. Qodirijevi romani su se opet počeli tiskati, dok su Fitrat i Čolpan ostali zapamćeni kao državni neprijatelji do vrlo duboko u eru glasnosti.²¹¹

4.6. Pojava političkih stranki

Nezavisne političke stranke pojavile su se u Uzbekistanu 1989. godine kao posljedica krize sovjetskog režima te Gorbačovljevih glasnosti i perestrojke. Tada je postalo moguće otvoreno raspravljati o nekim temama kao što su to odgovornost partije i države za propadanje uzbečkog jezika i kulture ili ekološka katastrofa na Aralskom jezeru. Porast političke svijesti ubrzala je i tzv. „afera s pamukom“ (rus. *hlopkovoe delo*),²¹² poznata još i kao „uzbečka afera“. Riječ je bila o kampanji iskorjenjivanja korupcije diljem Sovjetskog Saveza koju je pokrenuo Jurij Andropov, a na posebnoj se meti našao Uzbekistan. Istraga u Uzbekistanu počela je nakon smrti Šarafa Rašidova (1983.), glavnog tajnika Uzbečke komunističke partije. Velik dio republikanske birokracije, na čelu s Rašidovim, optužen je za korupciju koja je uključivala manipulaciju brojevima proizvodnje pamuka. S obzirom na to da

²¹⁰ Ibid, 373-377.

²¹¹ Ibid, 384-388.

²¹² Vladimir Babak et al.,ur., *Political Organization in Central Asia and Azerbaijan: Sources and Documents*. (London: Frank Cass Publishers, 2004), 345.

je Uzbekistan činio dvije trećine sovjetske proizvodnje pamuka, što je sredinom 1970-ih iznosilo osam milijuna tona, ovo su bile ozbiljne optužbe. Uslijedili su progoni i uhićenja. Od dvanaest članova Politbira Uzbečke komunističke partije, njih deset je izgubilo pozicije, a u novom Politbirou etnički Uzbeci su izgubili većinu. Od 177 članova Centralnog komiteta zamijenjeni su svi osim 34. Više od 2600 službenika u Moskvi i Uzbekistanu je uhićeno.²¹³ Moskva je u mnogo slučajeva na mjesta otpuštenih i prognanih službenika dovela nove koji nisu poznavali uzbečki jezik i običaje što je rezultiralo nezadovoljstvom među uzbečkim narodom.²¹⁴ Progona inteligencije, novinski članci o nedjelima nekoć važnih javnih ličnosti, osude mnogih članova partije i državnih djelatnika koje su rezultirale dugim zatvorskim kaznama, ali i smaknućima, doprinijeli su stvaranju atmosfere pogodnoj za razvoj opozicijskih grupa, i nacionalnih i islamskih.²¹⁵

Prva politička organizacija uzbečkog nacionalnog pokreta perioda perestrojke bila je *Birlik* („Jedinstvo“) koju je u studenom 1988. godine osnovalo 15 uzbečkih intelektualaca²¹⁶ na čelu s Abdurahimom Pulatovom, profesorom kibernetike, i Muhamedom Salihom, pjesnikom i članom Saveza pisaca.²¹⁷ Njihov je cilj bio osnovati političku stranku, ali su, predviđajući protivljenje autoriteta, proglasili *Birlik* društvenim pokretom.²¹⁸ Pokret *Birlik* se zalagao za demokratizaciju javnog života, poštivanje ljudskih prava, suverenitet i ekonomsku nezavisnost, poboljšanje standarda života, razvoj i obnovu uzbečkog jezika, kulture i tradicija, borbu za zaštitu prirodnog, materijalnog i duhovnog bogatstva Uzbekistana te oživljavanje Aralskog jezera.²¹⁹ Nadalje, u programu piše da pokret *Birlik* „teži transformaciji Uzbekistana u nezavisnu republiku koja može odrediti svoju sudbinu unutar saveza na temelju Lenjinove nacionalne politike.“²²⁰ Posebno su istaknuli i potrebu gospodarskog spašavanja Uzbekistana ukazujući na ekonomsku i ekološku štetu koju je prouzrokovala monokultura pamuka (trovanje zemlje i vode kemikalijama, visoka smrtnost među novorođenčadi, smanjivanje razine vode Amu Darje i Aralskog jezera...) ²²¹ Prvi veliki uspjeh pokreta očituje se u zakonu Vrhovnog sovjeta u listopadu 1989. godine kojim je uzbečki proglašen službenim jezikom

²¹³ Dilip Hiro, *Inside Central Asia: A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, and Iran* (London: Overlook Duckworth, 2009), 130-132.

²¹⁴ Babak et al., ur., *Political Organization*, 345.

²¹⁵ Hiro, *Inside Central Asia*, 134.

²¹⁶ Babak et al., ur., *Political Organization*, 352.

²¹⁷ Hiro, *Inside Central Asia*, 137.

²¹⁸ Babak et al., ur., *Political Organization*, 352.

²¹⁹ Ibid, 345.

²²⁰ Ibid, 353.

²²¹ Ibid, 354.

Republike.²²² Za članove pokreta demonstracije su bile jedan od najučinkovitijih metoda za buđenje političke i društvene svijesti. Demonstracije su ih dovele do velike popularnosti, ali i do sukoba s Uzbečkom komunističkom partijom,²²³ na čelo koje je u lipnju 1989. godine došao Islam Karimov. Vođe *Birlika* optuženi su za ekstremizam i poticanje međuetničkih sukoba, na temelju čega im je odbijeno priznavanje službenog statusa.²²⁴

Unutar *Birlika* došlo je do podjele u vezi pitanja suradnje, odnosno sukoba s vlastima. Za Saliha je prioritet bio raditi za nezavisnost Uzbekistana, a kasnije se usredotočiti na demokraciju, dok je Pulatov insistirao prvo na demokraciji, a što bi značilo rušenje Karimovog režima. U svibnju 1990. godine Salih je s nekoliko istomišljenika napustio *Birlik* i osnovao Demokratsku stranku *Erk* („Sloboda“). Pripadnici nove stranke nisu htjeli sukobe sa službenim vlastima i osudili su nasilje članova *Birlika*. Preuzeli su zastavu Kokandske autonomije koja je postojala od studenog 1917. do veljače 1918. kako bi istaknuli neovisnost.²²⁵ *Erk* se zalagao za jednakost svih građana pred zakonom, slobodu religije, govora, tiska, formiranja stranaka i političkih organizacija; za vladu u kojoj će univerzalne ljudske vrijednosti biti veći prioritet od klasa i drugih interesa. Smatrali su da bi najveći autoritet u državi trebao biti zakon te da niti jedan režim ili partija ne mogu biti iznad njega. Tržišne odnose nisu mogli zamisliti bez privatnog vlasništva, zbog čega su se zalagali za privatizaciju i slobodno poduzetništvo. U trenutku pisanja programa stranke, *Erk* nije bio protiv mogućnosti da se Uzbekistan pridruži konfederaciji država.²²⁶

Između brojnih stranaka i pokreta koje su se pojavile u ovom periodu bio je i Narodni pokret Turkestana koji su 1989. godine osnovali zagovornici ujedinjenog Turkestana. Iste je godine osnovan i Demokratski pokret Uzbekistana kojem je cilj bio demokratizacija javnog i političkog života u Republici.²²⁷ U ovom su razdoblju mnogi mladi Uzbeci koji su odrasli u sovjetskom obrazovnom sustavu počeli otkrivati svoje nacionalne i kulturne korijene, a budući da su isti bili isprepleteni s islamskim naslijeđem, njihova ih je potraga dovela do islama.²²⁸ Prema istraživanju provedenom na sveučilištu u Taškentu 1987. godine 60% studenata se identificiralo kao muslimani, 33% kao neodlučni i samo 7% kao ateisti. I dok su prijašnja istraživanja pokazivala kako je religija ostala važna među starijim, ruralnim stanovništvom, sada je riječ bila o mladim, obrazovanim ljudima, mnogi od kojih su bili

²²² Ibid, 345.

²²³ Ibid, 352.

²²⁴ Ibid, 346.

²²⁵ Hiro, *Inside Central Asia*, 138-139.

²²⁶ Babak, *Political Organization*, 361-364.

²²⁷ Ibid, 346.

²²⁸ Hiro, *Inside Central Asia*, 127.

članovi Komsomola.²²⁹ Treba napomenuti da je Uzbekistan bio važan, ako ne i najvažniji, islamski centar SSSR-a. SADUM sa sjedištem u Taškentu nadzirao je 230 džamija koje su bile u funkciji u Središnjoj Aziji tijekom 1980-ih, što je činilo gotovo polovicu svih džamija na području cijelog SSSR-a,²³⁰ a dvije trećine od tih 230 džamija nalazile su se u Uzbekistanu.²³¹ Uz to, jedine dvije medrese koje su tada postojale, nalazile su se u Buhari i Taškentu.²³² Imajući u vidu takav položaj Uzbekistana, nije iznenađujuće da se pojavljuje priličan broj religijskih stranaka i pokreta, među kojima su i Islamska demokratska stranka te stranka *Adolat* („Pravda“) koja je imala za cilj reorganizaciju svakodnevnog života prema šerijatu i bila je smještena u Namanganu, religioznom centru Ferganske doline.²³³

Sve do kolovoza 1991. godine, od mnoštva stranaka i pokreta koji su postojali, dva su dominirala političkim životom, a to su Komunistička partija i *Birlik*. Na čelu s Islamom Karimovim, Komunistička partija počela je posvećivati više pažnje etničkim pitanjima i posudila je neke slogane *Birlika* o suverenosti republike, jezičnoj politici i ekonomiji. Takvo što je postalo moguće postupnim slabljenjem utjecaja Moskve na lokalne komunističke partije.²³⁴ U lipnju 1990. Karimov je zamijenio tri četvrtine članova Centralnog komiteta te sve članove Politbiroa osim sebe. Takva reformirana stranka progovorila je o ekonomskoj situaciji u državi i optužbama za korupciju. Iznijeli su da je do lažiranja broja proizvodnje pamuka došlo zbog prevelikog pritiska da se sustignu nerealistični zahtjevi postavljeni u Moskvi te istaknuli da su u korupciji sudjelovali i moskovski službenici koji su dobili značajan dio pronevjeranog novca. Kritizirali su nametnutu monokulturu pamuka u Uzbekistanu i nerazvijenu tekstilnu industriju. Rašidov je revidiran i po njemu su nazvani trg i ulica u Taškentu, a u glavnom je parku postavljen i njegov kip.²³⁵

U ožujku 1990. Gorbačov je postao predsjednik Sovjetskog Saveza, a u lipnju je ruski parlament stavio svoje zakonodavstvo iznad onog Sovjetskog Saveza. Vodeći se time, Karimov je dao da Uzbečki vrhovni sovjet učini isto. U listopadu 1990. proglašena je suverenost, a Karimov je postao predsjednik. Uzbečki vrhovni sovjet proglasio je nezavisnost

²²⁹ Ibid, 134.

²³⁰ Ibid, 127.

²³¹ Ibid, 133.

²³² Dewdney, *The Turkic Peoples*, 236.

²³³ Babak, *Political Organization*, 346.

²³⁴ Ibid.

²³⁵ Hiro, *Inside Central Asia*, 139.

Uzbekistana 31. kolovoza 1991. godine, a 14. rujna Uzbečka komunistička partija postala je *Xalq Demokratik Partiyasi* („Narodna demokratska stranka“).²³⁶

²³⁶ Ibid 140-142.

5. Zaključak

Nakon Februarske revolucije razni su narodi diljem nekadašnjeg Ruskog Carstva dobili priliku politički djelovati. U to se vrijeme među turkijskom inteligencijom šire nacionalne ideje u obliku turkizma – svijesti o kulturnoj i etničkoj povezanosti turkijskih naroda. Pod utjecajem ideja o turkizmu džadidi u Središnjoj Aziji stvaraju, odnosno definiraju novu turkijsku naciju koja će već 1917. godine postati Uzbeci. Tatarska i uzbečka inteligencija okušala se u političkom djelovanju stvaranjem nekoliko turkijskih država – države Idel-Ural, Krimске države koju je proglasio *Kurultay* te Kokandske autonomije. Sve su one, međutim, trajale vrlo kratko. Paralelno s idejama turkizma među tatarskom se inteligencijom širi i ideja tatarizma, dok se turkizam centralnoazijskih džadida postupno „pretvorio“ u uzbekizam. Dolaskom na vlast boljševika mnogi su se nacionalisti uključili u organe nove vlasti. Nadali su se da će uspostavljanje socijalističke države označiti ukidanje nacionalne nejednakosti i represije. Kada se to nije dogodilo, muslimanski su komunisti došli do vlastite definicije socijalističke revolucije kao pobjede proleterskih muslimanskih nacija nad svojim kolonizatorima. Ovaj je nacionalni komunizam djelovao unutar sovjetskog režima tijekom prvih deset godina sovjetske vlasti. Službeno provođena politika korjenizacije, odnosno promicanja nacionalnih jezika i kulture, išla je na ruku nacionalnim komunistima i pomogla projektima stvaranja nacije. Dapače, samo federativno uređenje sovjetske države doprinijelo je stvaranju teritorijalno-nacionalnog identiteta zajednice. Krajem dvadesetih godina 20. stoljeća počinju prvi veliki progoni turkijske inteligencije koji su označili krah nacionalnog komunizma kao političke sile. Tada počinje politika sovjeticizacije (odnosno rusifikacije) koju je popratila velika ofenziva protiv islama, promjena pisma iz arapskog na latinicu, a potom i ćirilicu te nametnuta amnezija određenih dijelova povijesti i važnih kulturnih i političkih djelatnika. Period nakon čistki obilježila je stagnacija nacionalno-političke aktivnosti. Organizirani nacionalni pokreti pojavljuju se tek 1980-ih u vrijeme glasnosti i perestrojke. Nacionalni pokret krimskih Tatara rezultirao je amnestijom krimskotatarskog naroda i dozvolom povratka na Krim 1989. godine. Uzbekistan je 1991. godine proglasio nezavisnost, a Tatarstan je neposredno prije raspada SSSR-a proglasio suverenitet i postao Sovjetska Socijalistička Republika.

6. Popis literature

Arutunova, Marina Araikovna. „Âzykovaâ politika i status ruskogo âzyka v SSSR i gosudarstvah postsovetskogo prostranstva.“ *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 25: Meždunarodnye otnošenîa i mirovaâ politika* 1 (2012), 155-178.

Asanova, Dilâra, Èl'vedin Čubarov. *Nacional'noe dviženie krymskih tatar v 1970-1991 gg.* URL: qtm.org/национальное-движение-крымских-татар-в-1970-1991-гг. Datum pristupa: 10.07.2020.

Aslan, Betül. “Sovyet Rusya hakimiyetinde yaşayan Türklerin ortak ‘birleştirilmiş Türk alfabesi’nden ‘Rus kiril’ alfabesine geçirilmesi.” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 40 (2009), 357-374.

Babak, Vladimir, Demian Vaisman, Aryeh Wasserman, ur. *Political Organization in Central Asia and Azerbaijan: Sources and Documents.* London: Frank Cass Publishers, 2004.

Bennigsen, Alexandre Adamovich, S. Enders Wimbush. *Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolutionary Strategy for the Colonial World.* Chicago: The University of Chicago Press, 1979.

Bennigsen, Alexandre Adamovich, Marie Broxup. *The Islamic Threat to the Soviet State.* Abingdon: Routledge, 2011.

Crisp, Simon. „Soviet Language Planning 1917-53“ u *Language Planning in the Soviet Union*, uredio Michael Kirkwood, 23-46. London: Palgrave Macmillan, 1990.

Devlet, Nadir. *XX. Yüzyılda Tatarlarda Milli Kimlik Sorunu.* URL: <https://www.vatankirim.net/xx-yuzyilda-tatarlarda-milli-kimlik-sorunu-640/#tataradi>, datum pristupa: 10.06.2020.

Dewdney, J.C. „The Turkic Peoples of the USSR“ u: *The Turkic Peoples of the World*, uredila Margaret Bainbridge, 215-297. Abingdon: Routledge, 2010.

Findley, Carter Vaughn. *The Turks in World History.* New York: Oxford University Press, 2005.

Fisher, Alan W. *The Crimean Tatars.* Stanford: Hoover Institution Press, 1978.

Haugen, Arne. *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*. London: Palgrave Macmillan, 2003.

Hiro, Dilip. *Inside Central Asia: A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, and Iran*. London: Overlook Duckworth, 2009.

Ishakov, D. M. „Ètnopolitičeskie i demografičeskie processy v XV-XX vekah“ u *Tatary*, uredili R. K. Urazmanova i S. V. Češko, 101-161. Moskva: Nauka, 2001.

Ishakov, D. M. „Tatarskaâ ètničeskaâ obšnost“ u: *Tatary*, uredili R. K. Urazmanova i S. V. Češko, 11-25. Moskva: Nauka, 2001.

Ishakov, D. M. „Tatarskoe nacional'noe dviženie 1980-1990-h godov“ u: *Tatary*, uredili R. K. Urazmanova i S. V. Češko, 520-522., 531-539. Moskva: Nauka, 2001.

Keller, Shoshana. *To Moscow, Not Mecca: the Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941*. Westport: Praeger Publishers, 2001.

Khalid, Adeeb. *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Ithaca: Cornell University Press, 2015.

Kirkwood, Michael. „Language Planning: Some Methodological Preliminaries“ u: *Language Planning in the Soviet Union*, uredio Michael Kirkwood, 1-23. London: Palgrave Macmillan, 1990.

Muhammetdinov, Rafael' Fardievič. *Naciâ i revolûciâ. Transformaciâ nacional'noj idei v tatarskom obšestve pervoj treti XX veka*. Kazanj: Izdatel'stvo «Iman», 2000.

Musina, R. N. „Ètnosocial'noe razvitie i identičnost' sovremennyh tatar“ u: *Tatary*, uredili R. K. Urazmanova i S. V. Češko, 507-519. Moskva: Nauka, 2001.

Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917-1923*. Cambridge: Harvard Univesity Press, 1997.

Raviot, Jean-Robert. *Tipy nacionalizma, obšestvo i politika v Tatarstane*. URL: <http://tatar-history.narod.ru/ravio.htm>, datum pristupa: 20.06.2020.

Rorlich, Azade-Ayşe. *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*. Stanford: Hoover Institution Press, 1986.

Sagitova, L. V. „Tatarskáâ intelligenciâ i eë rol“ u: *Tatary*, uredili R. K. Urazmanova i S. V. Češko, 522-531. Moskva: Nauka, 2001.

Soucek, Svat. *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Williams, Brian Glyn. *The Crimean Tatars: From Soviet Genocide to Putin's Conquest*. New York: Oxford University Press, 2016.

Sažetak

Ovaj diplomski rad na primjeru Tatara i Uzbeka daje pregled nacionalnih pokreta turkijskih naroda SSSR-a od Februarske revolucije i uspostavljanja provizorne vlade Kerenskog do raspada Sovjetskog Saveza. Početkom 20. stoljeća među turkijskim se narodima šire ideje turkizma pod utjecajem kojih su Tatari i Uzbeci u periodu do Oktobarske revolucije osnovali nekoliko kratkovjekih država. Uspostavljanjem sovjetske vlasti dobili su svoje nacionalne republike. Na čelu s nacionalnim komunistima, tijekom 1920-ih provodi se nacionalizacija novostvorenih republika, a istu je podupirala i sovjetska politika korjenizacije. Čistke koje su uslijedile nakon toga označile su kraj nacionalnog komunizma u sovjetskim republikama. Organizirani nacionalni pokreti pojavljuju se tek 1980-ih, a rezultirali su rehabilitacijom krimskotatarskog naroda i pravom povratka na Krim, proglašavanjem suvereniteta i osnivanjem Tatarske Sovjetske Socijalističke Republike te osnivanjem nezavisne Republike Uzbekistan. Kroz cijeli rad posebna je pažnja pridana sovjetskoj politici na područjima koja čine važne sastavnice nacionalnog identiteta – teritorij, religija, jezik i povijest, kao i lokalnim projektima stvaranja nacija.

Ključne riječi: turkizam, Tatari, Uzbeci, nacionalni pokreti, SSSR

Abstract

This master's thesis, taking Tatars and Uzbeks as an example, gives an overview of national movements of Turkic peoples of the USSR following the February revolution and the establishment of Kerensky's provisional government up until the dissolution of the Soviet Union. At the beginning of the 20th century ideas of Turkism spread among Turkic peoples. Led by those ideas, in the period before the October Revolution, Tatars and Uzbeks established a few short-lived states. With the establishment of Soviet power both Tatars and Uzbeks were given a national republic. With national communists at the head of the state, nationalization of the newly formed republics was taking place in the 1920s and was also supported by the soviet policy of *korenization*. Purges that followed marked the end of national communism in soviet republics. Organized national movements appeared only in 1980s and resulted in rehabilitation of the Crimean Tatar people and their right to return to Crimea, and in establishments of Tatar Soviet Socialist Republic and independent Republic of Uzbekistan. Throughout the thesis an emphasis is made on soviet politics in the areas that form an important part of national identity – territory, language, religion and history, as well as on the local nation-making projects.

Key words: turkism, Tatars, Uzbeks, national movements, USSR